

Fundacja
Wspomagania Wsi

PIOTR CHILIK ABY NA WSI BYŁO ŁADNIEJ

Warszawa 2011

PIOTR CHILIK

ABY NA WSI BYŁO ŁADNIEJ

Warszawa 2011

Rysunki, zdjęcia, mapy: Piotr Chilik

Zdjęcie Kapliczki Chrystusa Frasobliwego s. 25 – Jan Majewski

Zdjęcie Kapliczki Chrystusa Frasobliwego s. 74 – Witold Turowski

Korekta językowa: Claudia Snochowska-Gonzalez

Redakcja techniczna: Monika Dolińska

Łamanie i skład: Katarzyna Mojska

Projekt okładki: Adam Mojski

Nakład: 2000 egz.

Publikacja bezpłatna

© Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa 2011

Wydawca:

Fundacja Wspomagania Wsi

ul. Bellottiego 1,

01-022 Warszawa

www.fww.org.pl

Publikacja dostępna jest w wersji elektronicznej w bibliotece portalu
Witryna Wiejska www.witrynawiejska.org.pl

Wydanie II

ISBN: 978-83-60600-54-2

Spis treści

Wstęp

5

Inwentaryzacja, czyli co jest
dziedzictwem na wsi

7

Waloryzacja, czyli jakie jest
dziedzictwo wiejskie

43

Wytyczne, czyli co zrobić
z wiejskim dziedzictwem

55

Plan, czyli jak traktować wiejskie
dziedzictwo i jak projektować

63

Bibliografia

77

Wstęp

*Dobre tradycje zaginęły i wiele czasu i pracy potrzeba,
By drogą ewolucyjii dawne piękno wskrzesić.*

Józef Gałęzowski¹

Potrzeba piękna jest jedną z ważniejszych potrzeb niematerialnych w życiu człowieka. Ludzie odczuwają ją jednak w różnym stopniu, w zależności od wrodzonego instynktu estetycznego oraz przebytej edukacji. Stopień wrażliwości na piękno przejawia się z kolei w świadomym i konsekwentnym kształtowaniu swojego otoczenia, a więc także całego środowiska wiejskiego, zgodnie z zasadami ładu i harmonii. Szczególnie istotną kwestią podczas zmiany tego otoczenia jest uszanowanie wartościowego dorobku materialnego przeszłych pokoleń, czyli dziedzictwa kulturowego oraz naturalnego krajobrazu.

Analizując zrealizowane na obszarze polskiej wsi inicjatywy budowlane, należy zawsze docenić powzięte zaangażowanie, zapał czy wysiłek lokalnych społeczności, które temu towarzyszyły. Nie mniej jednak dobre rady oraz konstruktywna krytyka są czymś nieodzownym.

Współczesna polska wieś jest bardzo zróżnicowana pod względem estetycznym. Mamy więc miejscowości będące „perełkami architektury”, ale i przysłowiowe „bohomyzy”. Co można zrobić, aby

¹ J. Gałęzowski, Odbudowa polskiego miasteczka, Kraków 1916, przedmowa.

na wsi było ładniej? Odpowiedź na to pytanie jest złożona i zależy od indywidualnego przypadku.

Aby wyrobić sobie odpowiedni stosunek do wiejskiego dziedzictwa (zarówno historycznego, jak i współczesnego), a następnie właściwie to dziedzictwo zagospodarować, należy zająć się następującymi kwestiami:

- **inwentaryzacją** (co to jest?);
- **waloryzacją** (jakie to jest?);
- **wytycznymi** (co zrobić?);
- **planem** (jak to zrobić?).

Są to cztery podstawowe kroki metody jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych². Układ naszej książki odzwierciedla kolejne etapy postępowania uwzględniającego tą zasadę. Spróbujemy zatem odpowiedzieć na zadane wcześniej pytanie, rozpatrując przykład położonej u stóp Beskidu Niskiego miejscowości Rogi. Będziemy więc podążać zgodnie z wymienioną metodą przez wieś sielską, ale i pełną problemów przestrzennych, na końcu zaś poznamy współczesne zasady projektowania w kilku skalach. Nasze rady przydadzą się w większym lub mniejszym stopniu działaczom samorządowym i lokalnym liderom, jak również mieszkańcom polskich wsi budującym nowe domy oraz wszystkim tym, którzy chcą w poprawny sposób kształtować swoje otoczenie. Stosunek do zagadnień planistycznych, urbanistycznych oraz architektonicznych świadczy bowiem dobitnie nie tylko o kulturze materialnej, ale również osobistej danego człowieka. Dlatego z całą pewnością należy uznać za trafne powiedzenie: Pokaż mi jak mieszkasz, a powiem Ci, kim jesteś.

2 J. Bogdanowski, Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu, Kraków 1999, s. 9.

**INWENTARYZACJA,
CZYLI CO JEST
DZIEDZICTWEM NA WSI**

Aby nauczyć się prawidłowo gospodarować dziedzictwem kulturowym, należy uzmysłwić sobie, co tworzy tę spuściznę na obszarze wiejskim, oraz zapoznać się z nią. Innymi słowy, na początku należy odpowiedzieć sobie na pytanie: Co to jest? Elementy dziedzictwa, będące przedmiotem naszych rozważań, tworzą krajobraz małych ojczyzn, wpływając na jego różnorodność.

Krajobraz wsi jest najcenniejszym dokumentem mówiącym nam o dziejach danej miejscowości; jest zarazem najciekawszą, bo żywą, lekcją historii. Odzwierciedla on pełnię działalności człowieka od najdawniejszych czasów aż po współczesność. To kompozycja, której autorem są nie tylko ludzie, ale i natura. Dlatego mówimy o trzech typach krajobrazu: **naturalnym** (będącym dziełem przyrody), **kulturowym** (będącym wynikiem gospodarczej działalności człowieka) oraz **naturalno-kulturowym** (czyli mieszanym). To, jak tę kompozycję odbierzemy, zależy od rodzaju, proporcji oraz sposobu zestawienia poszczególnych elementów i stąd niekończona mnogość form wiejskiego krajobrazu.

Z czego składa się krajobraz?

• Panoramy

Nie ma nic przyjemniejszego w słoneczne wiosenne popołudnie niż wycieczka poza zabudowania wsi na najbliższy pagórek czy wzgórze. Wspinanie się na szczyt dostarcza niezapomnianych przeżyć i doznań wzrokowych. A gdy znajdziemy się w najwyższym miejscu, będziemy mogli podziwiać całą okolicę, leżącą u naszych stóp i dostrzeżaną w postaci panoramy.

Czym jest panorama?

Panorama to daleki widok rozległego obszaru lub zespół widoków, które oglądamy obracając się w wysoko położonym miejscu.

Panorama składa się z szeregu widoków ograniczających widnokrąg.

Na pierwszym planie panoramy wiejskiej znajduje się zwykle szachownica pól, łąk i pastwisk – dowód wielowiekowej działalności rolniczej człowieka. Działki oddzielają od siebie najczęściej tzw. miedze, które były przedmiotem legendarnych sporów rodów chłopskich, trwających niejednokrotnie nawet całe pokolenia³. Wśród rozłogu pól zdarzają się również bardziej wyraźnie zarysowane granice działek, przebiegające wzdłuż cieków wodnych albo wyznaczone przez zadrzewienia śródpolne, graniczne, przydrożne, łąkowe. Te zadrzewienia to najczęściej pojedyncze drzewa, kępy oraz pasma krzewów, które były wykorzystywane przez rolników jako miejsce krótkiego odpoczynku i spożycia posiłku w upalne dni. Takie „oazy” stanowią siedlisko wielu roślin i zwierząt, których obecność jest niezbędna dla zachowania równowagi przyrodniczej; są one zarazem bardzo cennym urozmaicheniem krajobrazu. Stanowią także dowód prowadzenia gospodarki małorolnej. Opisana w ten sposób szachownica pól, łąk i pastwisk znajdująca się na pierwszym planie panoramy to **przedpole widoku**.

Patrząc dalej dostrzegamy zazwyczaj pasmo wiejskiej zabudowy. Tkanka mieszkaniowa i gospodarcza stanowi rdzeń panoramy. Najczęściej widać tylko górne partie domów, szczególnie dachy, gdyż ściany toną w morzu zieleni przydomowej. Nad zabudowaniami mogą się z lekka zarysowywać kształty widzianych z dala okolicznych wzniesień, których granica nierzadko zanika, zlewając się w jedno z niebem. Widziane daleko na horyzoncie kontury okolicznych wzgórz stanowią **tło widokowe**. Kluczowym elementem wieńczącym całość kompozycji bywa jednak dostrzegany w pewnej odległości kościół. Znajduje się on zwykle na wzgórzu i dominuje nad wszystkimi zabudowaniami. Jest widzianym z oddali znakiem

3 M. Kowicki, K. Pawłowska, Czytanie Krajobrazu, w: Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim, red. Marek Konopka, Poznań 2001, s. 14.

wiary mieszkańców, zaś jego wieża stanowi punkt orientacyjny dla podróżnych. Budowla górująca nad innymi jest **dominantą** panoramy. Rozglądając się uważnie dalej dostrzeżemy inne znaczące budowle, które wprawdzie nie przerastają swoją skalą świątyni, ale wyróżniają się znacznie od pozostałych zabudowań – na przykład stary dwór na wzgórku czy wysoki wiatrak. Wymienione obiekty to **akcenty** w analizowanej przez nas panoramie, zwane inaczej **subdominantami**. Możemy także zobaczyć taflę wody, która odbijając znajdujące się nad nią elementy powoduje zwielokrotnienie wrażeń wzrokowych. Woda jest niezwykle cennym elementem kompozycyjnym w krajobrazie i odgrywa rolę **zwierciadła** w panoramie.

Panorama z przestrzennego punktu widzenia jest wnętrzem o olbrzymiej skali, czyli tzw. **makrownętrzem**. Charakterystyczne jest tutaj, że oś patrzenia, czyli odległość od punktu obserwacji do jej przedmiotu, jest krótsza od długości ściany, czyli zarysowanego w oddali horyzontu. Istotną cechą każdego widoku jest powierzchnia ekspozycji – im wyższy jest nasz punkt obserwacji, tym ekspozycja jest większa.

Analizując z dala wygląd danej wsi zwróćmy uwagę na jeszcze jedną rzecz.

Jaka jest sylweta naszej miejscowości?

Jeżeli obiekty użyteczności publicznej oraz zabudowania mieszkalne i gospodarcze mają charakter zabytkowy, mówimy wtedy o **historycznej** sylwecie miejscowości. Wówczas oglądana przez nas osada wygląda z dala niczym skansen. Przykładem ilustrującym taki stan rzeczy może być miasteczko Biecz na Podkarpaciu. Natomiast w przypadku, gdy wszystkie zabudowania wsi – publiczne i prywatne – powstały po II wojnie światowej i nie noszą formy zabytkowej, mówimy o **współczesnej** sylwecie miejscowości.

Dobrym przykładem jest wieś Łężany pod Krosnem, gdzie tkanka zabudowy mieszkaniowej oraz górujący nad nią kościół i dom kultury są tworem ostatnich kilkudziesięciu lat. Przedstawiona poniżej panorama miejscowości Rogi stanowi kolejną odmianę sylwety polskiej wsi. W przypadku, gdy zabudowania mieszkalne i gospodarcze mają charakter współczesny, ale góruje nad nimi historyczna i zabytkowa budowla, mamy do czynienia z sylwetą **mieszaną**.

Przykład inwentaryzacji panoramicznej

Poniższa panorama przedstawia daleki widok wsi Rogi oglądany ze szczytu Rogowskiej Góry. Przedpole widoku stanowią tu porośnięte trawą połacie nieuprawianej ziemi, zaś jego rdzeń – rozległa zabudowa wiejska. Nad nią widoczna jest historyczna bryła kościoła parafialnego p.w. św. Bartłomieja, będąca subdominantą panoramy. Nad całością kompozycji góruje masyw nowej murowanej świątyni, która jest w trakcie budowy. Stanowi ona dominantę analizowanego widoku. Na prawo od niej widnieje budynek nowej plebanii. Ze względu na wyróżniającą się skalę, stanowi on w panoramie akcent. Sylweta wsi Rogi, z występującymi naprzemiennie formami historycznymi i współczesnymi, ma charakter mieszany.

Centrum wsi Rogi widziane z Rogowskiej Góry

• **Dziedzictwo planistyczne**

Rozplanowanie polskich wsi jest bardzo różnorodne, co wynika z lokalnych warunków geograficznych. Również okoliczności powstania oraz rozwój osadnictwa wiejskiego na terenie Polski wyglądały odmiennie. Miało na to wpływ wiele bardzo różnych czynników, do których możemy zaliczyć:

- **geografię** wraz z ukształtowaniem terenu, warunki glebowe, sieć rzeczną oraz zalesienie;
- **klimat**, a w szczególności jego zmiany we wczesnej fazie osadnictwa;
- **koniunkturę** gospodarczo-ekonomiczną, rozwój kultury rolnej;
- **politykę** – akcje kolonizacyjne, zabory, wojny;
- **demografię** – wzrost liczby ludności.

Jak zakładano polskie wsie?

Pierwsze polskie wsie zaczęły powstawać jako **osiedla samorodne** o chaotycznym układzie pól i zabudowy. Dopiero w okresie tzw. **wielkiej kolonizacji** przeprowadzonej w XII i XIII wieku pojawiły się **osiedla zakładane**, bardziej uporządkowane, dopasowane do warunków topograficznych oraz mające z góry określony kształt i regularne rozplanowanie. W początkowym okresie powstawały osiedla na prawie polskim, a następnie niemieckim – o dużej regularności w układzie zabudowy i podziale gruntów. Stosowano również prawo ruskie charakteryzujące się często brakiem ładu przestrzennego oraz prawo wołoskie, gdzie zabudowa miała formę skupioną (na nizinach) lub rozproszoną (w górach), z sytuowanymi w dużej odległości od siebie dworzyskami.

Istotnym czynnikiem klasyfikującym osadnictwo wiejskie jest rozkład pól. W okresie wielkiej kolonizacji powstawały dwa typy polskiej wsi w zależności od ułożenia gruntów:

- **Wieś niwowa**, gdzie z zagospodarowanego terenu wydzielano działkę siedliskową zwaną niwą domową. Pozostałą część przeznaczano pod uprawę i dzielono na trzy pola – **jare** (obsiewane wiosną), **ozime** (obsiewane jesienią) oraz **ugór** (leżący odłogiem). Łąki znajdowały się w osobnej niwie. Takie wsie powstawały najczęściej na terenach nizinnych.

- **Wieś łanowa**, gdzie z zagospodarowanego terenu każdy osadnik otrzymywał prostokątny, skupiony kawał gruntu, przylegający dłuższym bokiem do działki sąsiada. Na początku wydzielonego pasa ziemi znajdowała się zabudowa mieszkalna, następnie zagrodowa, grunty uprawiane co roku (nawożone), grunty dalsze uprawiane co drugi rok (nienawożone), pastwiska oraz las. Wsie łanowe zakładano najczęściej na terenach wyżynnych i górskich.

W okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej (XIV–XVIII wiek) dochodziło do mieszania się w istniejących już wsiach gruntów chłopskich z gruntami feudalów. W XVI wieku w wyniku decyzji królowej Bony Sforzy, przeprowadzono na Litwie reformę rolną, podczas której dokonano pomiarów rozległości zlokalizowanych tam królewskich przy użyciu **włóki**⁴. Założono również wiele wsi o układzie szeregowym, wzorowanych na typie ulicowym, lecz charakteryzujących się większą regularnością.

W XVI wieku pojawiło się osadnictwo **olęderskie**, nazwane tak od imigrantów przybyłych na tereny Rzeczypospolitej z Niderlandów. Olędrzy osiedlali się głównie na terenach bagiennych i zalewowych, i prowadzili ożywioną działalność melioracyjną. Budowali wsie rzędowe o pasmowym układzie gruntów, za wyjątkiem terenów lesistych, gdzie powstawała zabudowa rozproszona.

4 Włoka – dawna jednostka powierzchni gruntu ornego, odpowiadająca zazwyczaj 17 ha. Dzielila się na 30 mórg.

Od schyłku XVIII wieku na polskich ziemiach pod zaborem austriackim odbywała się **kolonizacja józefińska**⁵. Charakteryzowała się ona ukształtowaniem niewielkich wsi ulicowych na planie różnych figur geometrycznych, a także odznaczała się regularnością zabudowy. Za przykład mogą tu posłużyć Gołkowice pod Starym Sączem.

Przeprowadzana później w zaborze pruskim **kolonizacja fryde-rycjańska** (bismarckowska) doprowadziła do powstania dużych gospodarstw ulokowanych w systemie zabudowy rozproszonej oraz samotniczej. Małe gospodarstwa układały się w ulicowe geometryczne kompozycje o skupionej zabudowie i łanowym układzie gruntów.

W okresie międzywojennym zakładano wsie stosując rozluźniony, kolonijny system zabudowy i pasmowy układ gruntów. Przykładem mogą tu być Poniatówki koło Tczewa. Lata tuż po II wojnie światowej to okres budowania osiedli PGR oraz spółdzielczych. Powstały nowe zespoły budowlane w postaci ośrodków gospodarczych, specjalistycznych ferm hodowlanych, a nawet całych osiedli mieszkaniowo-produkcyjnych.

Jakie mamy typy wsi?

Rozplanowanie zabudowy wsi wynika z układu dróg, którymi się przez nią przemieszczamy. Możemy zatem rozróżnić następujące układy wsi:

- **placowy** – centrum osady stanowi owal placu, zwany niekiedy nawisem, przy którym zlokalizowane są budynki użyteczności publicznej oraz zabudowa mieszkaniowa;

5 Kolonizacja józefińska – planowana akcja osadnicza, prowadzona przez cesarza Józefa II w końcu XVIII wieku, głównie w Galicji. Osady niemieckie na tych terenach istniały do czasów II wojny światowej. Część Niemców galicyjskich opuściła je po wkroczeniu Armii Czerwonej, na mocy niemiecko-radzieckiego porozumienia o wymianie ludności, reszta wraz z cofającymi się wojskami niemieckimi w latach 1944-1945.

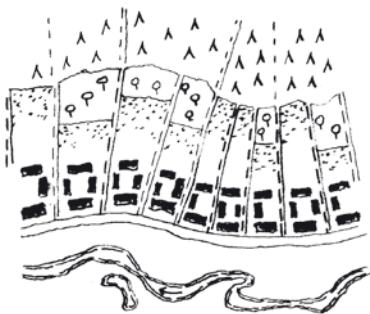
- **ulicowy** – szkielet kompozycyjny zabudowy stanowi oś komunikacyjna wsi;
- **łańcuchowy** – osią układu jest rzeka lub strumień, którego doliną prowadzi droga;
- **wielodrożny-kupowy** – schemat zabudowy opiera się na nieregularnym układzie kilku dróg;
- **fryderycjański** – bardzo geometryczny, koncentryczno-promienisty schemat rozplanowania.

układ placowy

układ rzędowy

układ łańcuchowy

układ wielodrożny

Aby w pełni scharakteryzować dziedzictwo planistyczne, czyli cały obszar zabudowy wiejskiej, możemy ją również podzielić na mniejsze jednostki terenowe o jednorodnych cechach. Mamy zatem jednostki historyczne (określane przez czas powstania), jednostki pokrycia (np. las, łąka, zabudowa) oraz jednostki ukształtowania (np. góra, dolina, stok itp.).

Przykład inwentaryzacji planistycznej

Wieś Rogi została lokowana w 1358 roku na prawie magdeburskim⁶. Przyjęła ona łańcuchowy typ zabudowy. Schemat kompozycyjny układu oparto na rzece Lubatówce, przepływającej przez środek miejscowości i stanowiącej oś (kręgosłup) całego założenia przestrzennego. Grunty przybrały układ łańcuchowy. Pierwszy ciąg komunikacyjny we wsi prowadził doliną wzdłuż rzeki, a niekiedy jej korytem. Tradycyjny plan wsi został zaburzony po II wojnie światowej, kiedy to wzdłuż drogi tranzytowej Ra-

Mapa inwentaryzacyjna wsi Rogi

6 Prawo magdeburskie (prawo niemieckie) – prawo miejskie wzorowane na prawie miasta Magdeburga. Obowiązujące od początków XIII wieku na Śląsku i Morawach początkowo jako prawo napływającej ludności; następnie stało się wzorem przy organizacji samorządowej w miastach i przy lokacji polskich wsi. W kolejnych stuleciach prawo magdeburskie, tzw. magdeburgia, stało się synonimem prawa miejskiego.

dom-Barwinek powstała druga, konkurencyjna, oś zabudowy. W rezultacie układ zabudowy zmienił się z łańcuchowego na wielodrożny. Obecnie zasiedlane są tereny pomiędzy pierwszą a drugą osią, co zaciera czytelność historycznego układu.

• **Dziedzictwo ruralistyczne**

Mimo że większość polskich wsi nigdy nie doczekała się praw miejskich, w ich ukształtowaniu przestrzennym możemy często zauważyć wiele elementów urbanistycznych – bardziej charakterystycznych dla miast. Wiejskie przestrzenie to przede wszystkim **wnętrza architektoniczno-krajobrazowe**. Zaliczamy do nich głównie wiejskie place, podwórza, jak również działki, ulice oraz ścieżki.

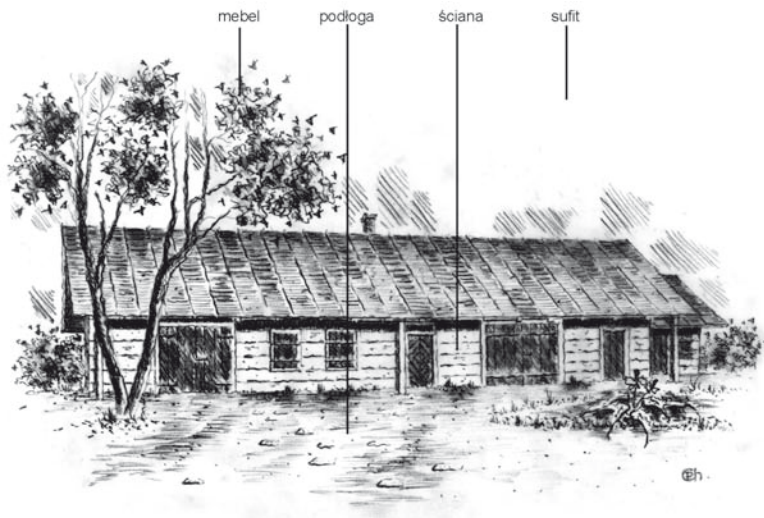
Z czego składają się wnętrza?

Wnętrze możemy porównać do pokoju, ponieważ składa się z następujących elementów:

- podłogi (płaszczyzny poziomej);
- ścian;
- sufitu (sklepienia);
- akcentów (mebli).

Podłoga wnętrza bywa płaszczyzna pozioma lub skośna znajdująca się poniżej linii horyzontu i umożliwiająca przemieszczanie się po niej. Są to najczęściej różnego rodzaju posadzki brukowane albo pokryte asfaltem oraz trawniki. **Ściana** wnętrza jest najczęściej płaszczyzna pionowa, która znajduje się na wysokości horyzontu i stanowi granicę pola widzenia po bokach. Najpowszechniej występującymi ścianami wewnątrz są elewacje budynków. **Sufit** wnętrza, lub inaczej sklepienie, znajduje się zawsze powyżej linii horyzontu i zwykle jest nim niebo. **Akcent** we wnętrzu, zwany elementem

wolnostojącym, pełni z kolei funkcję mebla. Najczęściej spotykanym akcentem jest drzewo lub pomnik. Taki element urozmaica w znacznym stopniu wygląd danej przestrzeni, wzbogacając go o zastosowane formy wizualne.

elementy wnętrza

Jakie mamy rodzaje wnętrza?

Bardzo istotnym czynnikiem określającym każde wnętrze jest panujący w nim ład lub chaos, zamknięcie lub otwarcie krajobrazowe, a także charakter – zabytkowy lub współczesny. Biorąc pod uwagę postrzeganie wnętrza, możemy je podzielić na **konkretne**, czyli takie, które mają wyraźnie zarysowane granice, oraz **mniej konkretne**, które są słabiej czytelne. Wśród tych ostatnich rozróżniamy wnętrza **obiektywne**, charakteryzujące się dużym stopniem klarowności, oraz **subiektywne**, będące wnętrzami umownymi.

Kolejnym kryterium, które jest istotne podczas oceny przestrzeni architektoniczno-krajobrazowych, jest ich kształt. Rozróżniamy zatem wnętrza:

- **długie** – gdy oś główna pokrywa się z wydłużonym kształtem wnętrza;
- **szerokie** – gdy oś główna przebiega w poprzek wydłużonego kształtu wnętrza;
- **centralne, wieloosiowe** – gdy osie są przybliżonej długości;
- **labiryntowe, złożone** – gdy na niewielkim obszarze występuje wiele różnie ze sobą powiązanych osi.

Przestrzenie możemy klasyfikować również ze względu na **ekspozycję**, czyli kierunek patrzenia. Stąd możemy mówić o wnętrzach z ekspozycją **czynną** (kiedy bardziej istotne jest to, co z niego widać, tak jak w przypadku tarasów z otwarciami widokowymi), oraz z ekspozycją **bierną** (ma ona miejsce, kiedy przestrzeń jest częściej przedmiotem obserwacji, a nie punktem, z którego patrzymy na okolicę).

Najbardziej charakterystycznym wnętrzem ruralistycznym jest wiejska droga. Do dziedzictwa przestrzennego możemy również zaliczyć sposób ustawienia domów. Jeżeli obiekty zostały usytuowane węższą ścianą w kierunku ulicy, mamy do czynienia z zabudową **szczytową**, jeżeli dłuższą ścianą w kierunku ulicy – z zabudową **kalenicową**.

zabudowa szczytowa

zabudowa kalenicowa

Wnętrza stanowią podstawę kompozycji krajobrazu wsi, który – w przeciwieństwie do wielkomiejskiego i miejskiego – jest krajobrazem otwartym. Podstawowe elementy składowe krajobrazu wsi to rozłogi pól, łąk i ogrodów oraz wody w różnej postaci. Charakterystyczne dla omawianego krajobrazu jest także to, że wnętrza tworzące wieś mają drobne rozmiary i kontrastują z przestrzeniami otaczającymi rozłóg upraw oraz z wnętrzami cieków wodnych.

Przykład inwentaryzacji ruralistycznej

Najciekawszym przykładem wnętrza wiejskiego o skali urbanistycznej w Rogach jest główny plac wiejski zwany dawniej Rynkiem. Stoją przy nim dwa budynki użyteczności publicznej – dawna szkoła oraz Dom Ludowy. Pierzeję wschodnią stanowi szpaler

zieleni nad rzeką Lubatówką. Od strony północnej teren jest ograniczony asfaltową drogą. Rogowski plac jest wnętrzem konkretnym o wyraźnie zarysowanych granicach. Ma czytelny układ oraz centralny charakter o dwóch osiach kompozycyjnych. Charakteryzuje go ekspozycja bierna, bowiem jest najczęściej przedmiotem obserwacji z ulicy wiodącej w stronę kościoła.

• Dziedzictwo architektoniczne

Nic nie charakteryzuje polskiej wsi w tak dobitny sposób jak jej tradycyjna, zabytkowa architektura. Jest ona odmienna od miejskiej nie tylko ze względu na małą skalę, ale również z powodu użytych do budowy materiałów. Większość bowiem starych obiektów na wsi to budynki drewniane.

Co tworzy zabytkową architekturę na wsi?

Do zabytków architektury wiejskiej zaliczamy:

budowle sakralne:

- **monumentalne** (kościół, klasztor, cerkwie, synagogi i meczety);
- **mała architektura** (kapliczki, nagrobki);

budowle świeckie:

- **feudalne** (grodziska, zamki, pałace i dwory);
- **ludowe** (chałupy, obory, stajnie, stodoły, spichlerze);
- **gospodarcze** (karczmy, browary, młyny, wiatraki);
- **mała architektura** (miejsca pamięci, ganki, ściany szczytowe, grodzienia, elementy ogrodowe).

Najstarsze zachowane do dzisiaj obiekty architektury monumentalnej na wsi to kościoły, pochodzące nawet z czasów średniowiecza.

Wiejski kościółek drewniany

Pierwsze świątynie na ziemiach polskich zaczęły się pojawiać (jako kościoły klasztorne lub grodowe) od X wieku i dopiero w okresie zakładania wsi były adaptowane na kościoły parafialne. Powstawały w duchu sztuki romańskiej. Budowano je z kamienia polnego

lub obrobionego w kostkę. Ściany kościołów miały bardzo grube mury i małe okienka, ze względu na to, iż pełniły funkcje obronne; stąd mówimy o kościołach inkastelowanych (obronnych), gdzie chroniła się okoliczna ludność w czasie najazdów.

Większość wiejskich kościołów została jednak zbudowana już po lokacji osady. Są to kościoły utrzymane w stylu gotyckim – o strzelistych proporcjach, cienkich ścianach i wielkich otworach okiennych. Budowano je z cegły lub kamienia bądź łączono te materiały ze sobą. Wiele kościołów wybudowano z drewna w konstrukcji zrębowej. Mają one formę średniowieczną dzięki zastosowaniu jednego dachu dla nawy i prezbiterium oraz tzw. zaskrzynień, czyli bocznych wypustek w nawie. Sporo kościołów wiejskich powstało w okresie baroku, czyli w wieku XVII i XVIII. Jednak największa liczba zachowanych do dziś świątyń to kościoły murowane zaprojektowane w duchu stylów historycznych, tj. neogotyckie i neoromańskie. Pochodzą one z przełomu XIX i XX wieku.

Charakterystyczne dla polskiego krajobrazu jest współistnienie na jednej przestrzeni świątyń różnych wyznań. Cerkwie, synagogi i meczety są dowodem wielokulturowej tradycji dawnej Rzeczypospolitej.

Przykład inwentaryzacji architektonicznej

Najcenniejszym obiektem architektury monumentalnej w Rogach jest drewniany kościół parafialny pw. św. Bartłomieja, wybudowany w typie nowożytnym, tj. o odrębnych dachach dla nawy i prezbiterium oraz bez zaskrzynień. W rozplanowaniu przestrzennym omawianej budowli uwzględniono tak zwaną srebrną proporcję⁷. Obecnie ściany świątyni są z zewnątrz oszalowane, zaś dach pokrywa cynkowana blacha. Od strony północnej do prezbiterium przylega murowana otynkowana zakrystia ze skarbcem na piętrze.

7 Srebrna proporcja – pojęcie z zakresu geometrii, ale i historii architektury. Występuje pomiędzy dwoma odcinkami, (np. bokami prostokąta), wtedy, gdy relacja pomiędzy dłuższym i krótszym z nich ma tę samą wartość jak relacja pomiędzy przekątną kwadratu i jego bokiem. Zob. też P. Chilik, Kościół parafialny w Rogach, Krosno 1999, s.20.

Najbardziej urzekającym elementem wiejskiego krajobrazu są kapliczki, tworzące małą architekturę wsi. Powstawały dla upamiętnienia jakiegoś ważnego wydarzenia, jako wotum w podzięce

za otrzymane dary lub w celu wyproszenia szczególnej łaski. Po jakimś czasie zaczynały pełnić funkcję drogowskazów. Do dzisiaj stanowią doskonałe punkty orientacyjne dla podróżnych. Lokalizacja zabytkowych kapliczek nigdy nie jest przypadkowa.

Jakie mamy rodzaje kapliczek?

Kapliczki wiejskie dzielimy na:

- **domkowe** – do których można wejść;
- **słupowe** – o proporcjach wieży;
- **szafkowe** – wykonane z drewna i wieszane pod okapami domów lub na drzewach;
- **wnętkowe**⁸ – o formie niszy w ścianie budynku .

Kapliczki będące dziełem twórców ludowych przedstawiają konkretne sceny z życia Chrystusa oraz świętych. Do powszechnych motywów religijnych można zaliczyć Chrystusa Frasobliwego oraz Pasję, czyli Ukrzyżowanie. Bardzo popularnym patronem–świętym jest Jan Nepomucen.

8 Ź. Groborz-Mazanek, Kapliczki, krzyże i figury przydrożne gminy Tarnowiec, Kraków 2002, s.8.

Przykład inwentaryzacji detalicznej

Wśród rogowskich kapliczek sporą część stanowią kapliczki szafkowe, wykonane z drewna i wieszane pod okapami domów lub na drzewach. Jedną z nich jest kapliczka Chrystusa Frasobliwego,

*Kapliczka skrzynkowa
zawieszona na ścianie
wiejskiej chaty*

*Kapliczka Chrystusa
Frasobliwego z Rogów*

pochodząca z drugiej połowy XVIII wieku. W skrzynce obok rzeźby znajduje się buteleczka z symbolicznymi – miniaturowymi narzędziami Męki Pańskiej, wykonana przez francuskiego jeńca podczas II wojny światowej jako wotum za uratowanie życia.

Do obiektów małej architektury zaliczamy również miejsca pochówku – cmentarze oraz pojedyncze mogiły, z wartościowymi niejednokrotnie pomnikami nagrobnymi.

Gdzie lokalizowano najstarsze cmentarze?

Pierwsze chrześcijańskie cmentarze na ziemiach polskich zakładano w średniowieczu przy kościołach parafialnych, w najbliższym otoczeniu świątyni. W XVIII wieku zaczęto likwidować takie cmentarze, przenosząc miejsce pochówku poza obręb kościelnego ogrodzenia.

W wielu miejscowościach istnieją jeszcze cmentarze ofiar różnych epidemii. Lokalizowano je ze względów sanitarnych jak najdalej od zabudowań mieszkalnych, najczęściej na granicach wsi. Do najczęściej spotykanych należą cmentarze choleryczne z XIX wieku. Większość z nich została jednak zapomniana, a fakt ich istnienia przetrwał wśród mieszkańców tylko w postaci przekazów ustnych.

Najstarszymi śladami architektonicznej przeszłości na naszych ziemiach są jednak **zabytki archeologiczne**. Pochodzą głównie z czasów, kiedy teren między Odrą a Bugiem zamieszkiwały pogańskie plemiona Słowian.

Co zaliczamy do zabytków archeologicznych?

Najczęściej spotykanymi zabytkami archeologicznymi na terenie Polski są:

- **grodziska** – pozostałości prastarych grodów, w postaci wałów ziemnych, nierzadko z elementami drewnianymi, oraz fosy utrudniające dostęp, suche lub napełniane wodą;
- **kurhany i kopce** – sypane w miejscu pochówku;
- **pozostałości osad** – najczęściej ślady ziemianek, półziemianek oraz urządzeń zasobowych, w postaci jam i palenisk.

Wykopaliska archeologiczne są nieocenionym źródłem znalezisk – ruchomych zabytków sztuki. Takimi zabytkami mogą być monety,

przedmioty codziennego użytku, broń oraz ozdoby, których używano przed wiekami. Świadczą o poziomie kultury materialnej Słowian oraz o szerokich kontaktach handlowych z sąsiednimi ludami.

Na terenie wsi możemy także spotkać zabytki monumentalne, czyli **zamki**. Pierwsze z nich powstały na ziemiach polskich w okresie przedromańskim (X wiek) i były to tak zwane **palatia**, czyli siedziby książęce złożone z pałacu i kaplicy. Do naszych czasów dotrwały jedynie fundamenty nielicznych z nich, za wyjątkiem kompleksu palatialnego na Ostrowie Legnickim w Wielkopolsce, gdzie mury zachowanej kaplicy sięgają wysokości 2 metrów. Zamek w późnym średniowieczu był siedzibą feudała, zaś w epoce nowożytnej magnata.

Jakie rozróżniamy typy zamków?

Na ziemiach polskich występują dwa typy zamków średniowiecznych:

- regularne – zbliżone rzutem do prostokąta lub kwadratu, sytuowane na terenach płaskich, charakterystyczne dla zamków krzyżackich;
- nieregularne – tak zwane orle gniazda, lokalizowane na szczytach wzniesień, typowe dla Małopolski i Śląska.

zamek „orle gniazdo”

zamek regularny

W epoce nowożytniej, schyłkowej dla omawianej formy, wykształcił się kolejny typ zamku zwany palazzo in fortezza, gdzie główny reprezentacyjny budynek lokalizowano wewnątrz bastionowych obwarowań. Przykładem może być zamek Krzyżtopór Ossolińskich w Ujeździe pod Opatowem.

Najbardziej charakterystycznym elementem zamkowych zabudowań była wieża – pierwotnie obiekt pełniący funkcje obronne (tak zwany stołp lub donżon), później stosowany jako symbol władzy i potęgi.

Często spotykanym obiektem na wsi jest pałac, czyli wytworna siedziba rodów arystokratycznych. Większość pałaców powstała w epoce baroku i klasycyzującego oświecenia, chociaż budowano je aż do czasów II wojny światowej, nawiązując do wcześniej obowiązujących stylów historycznych. Charakterystyczną cechą pałacu jest reprezentacyjne wejście zaakcentowane trójkątną ścianką szczytową w wysokości dachu, zwaną **tympanem**. Przy każdym pałacu istniał kiedyś ogród spacerowy, czyli park.

Jakie rozróżniamy rodzaje parków (ogrodów)?

Najczęściej przy siedzibach arystokratycznych zakładano następujące parki:

- **geometryczne** – sarmacki, barokowy, francuski, rokokowy;
- **swobodne** – angielsko-chiński, arkadyjski, romantyczny, naturalistyczny;
- **złożone** – eklektyczny, kaligraficzny–secesyjny, przyrodniczy⁹.

Z wiejskim pejzażem kulturowym najbardziej zrósł się jednak inny zabytek świecki – **dwór szlachecki**, budowany w czasach

9 J. Bogdanowski, Style, kompozycja rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodnictwa. Wybrane problemy, Kraków 1999, s. 13.

baroku i oświecenia. Była to najczęściej budowla parterowa, kryta olbrzymim mansardowym (łamanym) dachem, z wejściem zaakcentowanym przez portyk kolumnowy (ażurowy ganek). Przy dworach zakładano trzy typy ogrodów: owocowy (**sad**), kwiatowy lub zielony (**wirydarz**) oraz najciekawszy pod względem form – spacerowy (**park**¹⁰). Większość polskich dworów została zniszczona po II wojnie światowej.

Biorąc pod uwagę liczebność wiejskich zabytków, największą procentowo część stanowią jednak dawne domy mieszkalne, czyli **chałupy**. Budowane z drewna, stanowią doskonały obraz życia jej mieszkańców sprzed pięćdziesięciu, stu, a nawet więcej lat. Pierwotnie chałupa była budynkiem jednownętrзовym, później składała się z dwóch części: mieszkalnej oraz inwentarskiej oddzielonych sienią i nakrytych wspólnym czterospadowym dachem. Bywało, że strefa mieszkalna składała się z dwóch izb – **czarnej**, gdzie znajdowało się palenisko i skupiało życie w ciągu dnia, oraz **białej**, która służyła za **alkierz**, czyli sypialnię. W części gospodarczej lokalizowano oborę, stajnię, komorę, boisko oraz szopę. Budynek planowano przy użyciu **modułu**, czyli wymiaru powtarzalnego, który zapewniał elastyczność planu, dając możliwość rozbudowy obiektu wzdłuż jego osi podłużnej. Wiejska chałupa miała początkowo jednotraktowy, a w czasach bardziej nam współczesnych dwutraktowy układ pomieszczeń. Była orientowana, tj. sytuowana szczytem na wschód, a dłuższym bokiem na południe; wyjątkiem są tereny, gdzie wiały silne wiatry halne – by zmniejszyć parcie mas powietrza na budynek, lokalizowano go węższym bokiem na południe, skąd najczęściej wiał wiatr. Od strony wejściowej znajdowała się **przyzba**, czyli murowany podest, który nagrzewał się od słońca i oddawał ciepło, stanowiąc przegrodę termiczną. Od strony północnej, pozbawionej okien, znajdowała się kolejna

10 P. Chilik, Dwór Rogowski, Rogi 2003, s. 18.

bariera cieplna, czyli przestrzeń zahaty (inaczej ogacenia), gdzie składowano stos drewna na opał (rąbankę), układając ją przy ścianie od ziemi aż do wysokości okapu, jak również trzymano drobne narzędzia gospodarskie.

Chata o dwutraktowym układzie pomieszczeń

Jaką konstrukcję posiadały ściany dawnych budynków mieszkalnych?

Sposób zestawienia elementów konstrukcyjnych ścian mógł być następujący:

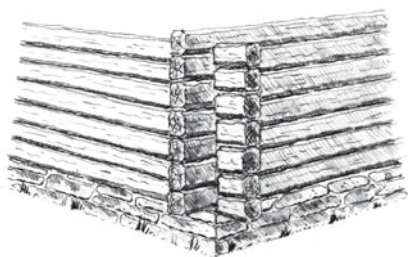
- **Konstrukcja zrębowa** – tworzyły ją poziome bale ułożone jeden na drugim i mocowane dzięki odpowiednim zacięciom. Łączono je w narożach, czyli **węglach**, w zamknięty wieniec, tj. na obłap – wypuszczając ostatki bądź ich nie wypuszczając. Był to najmocniejszy rodzaj drewnianej konstrukcji, ale najdroższy, wymagający do budowy belek bardzo długich o jednakowej grubości. Długość ściany wynikała z wymiarów bali. Konstrukcję zrębową stosowano na terenach o przewadze lasów iglastych, które dostarczały budulec.

- **Konstrukcja sumikowo-łątkowa** – składała się z poziomych belek, tak zwanych sumików, których końcówki wpuszczone były w pionowe wyżłobienia słupów narożnych i pośrednich zwanych łątkami. Była to konstrukcja mniej trwała niż zrębowa, ale z kolei tańsza. Umożliwiała stosowanie krótkich belek, stąd długość ściany nie była uzależniona od długości bali. Można było przedłużać ściany dostawiając kolejną łątkę i wypełniając przęsła sumikami. Konstrukcję sumikowo-łątkową stosowano na terenach o przewadze lasów liściastych, tam, gdzie brakowało drewna.

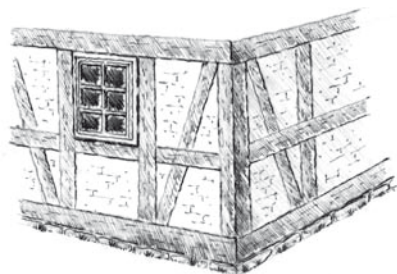
- **Konstrukcja szkieletowa** (ryglowa) – tworzył ją drewniany szkielet pionowych słupów, poziomych rygli oraz ukośnych zastrzałów. Wypełnienie ściany pomiędzy elementami konstrukcyjnymi mogły tworzyć deski, szachulec, czyli słoma przemieszana z gliną, oraz cegła. W ten sposób powstawał tak zwany mur pruski, charakterystyczny dla terenów nadbałtyckich, ale występujący również sporadycznie w górnym dorzeczu Wisły.

- **Konstrukcja murowana** – występowała przede wszystkim na obszarze północnej Polski, rzadziej na południu. Domy budowano z cegły, kamienia polnego i łupanego oraz z gliny.

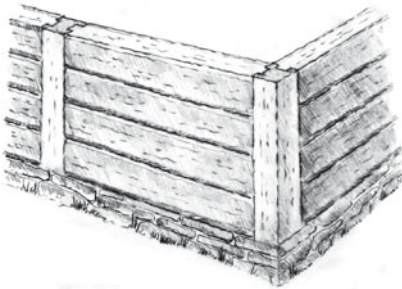
- **Konstrukcja koszowa** – pleciona z gałęzi drzew i wikliny, jeden z najstarszych sposobów grodzenia, stosowany często również do budowy płotów i wzmacniania brzegów rzek i potoków.

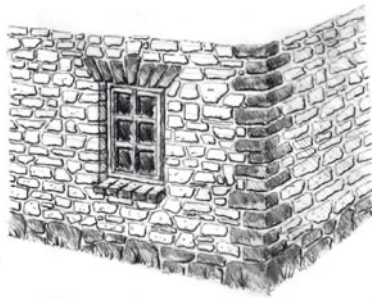
konstrukcja zrębowa

konstrukcja szkieletowa (pruska)

konstrukcja sumikowo-lątkowa

konstrukcja murowana

chata z płotem w konstrukcji plecionej

Najbardziej rozbudowanym elementem dawnej architektury mieszkalnej na wsi były jednak dachy, których kształt przybierał najczęściej formę regionalną, odmienną dla różnych krain geograficznych Polski.

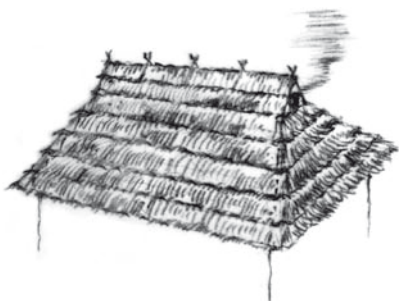
Jakie rozróżniamy kształty dachów?

W polskim budownictwie stosowano następujące rodzaje dachów:

- **czterospadowy (siodłowy)** – stosowany głównie w Małopolsce i na Podkarpaciu;
- **dwuspadowy z gładkim szczytem** – występuje na obszarze Wielkopolski, Kurpiów, Kaszub, Kujaw i Mazur;
- **dwuspadowy z daszkiem przyzbowym** – charakterystyczny dla chat podhalańskich, łemkowskich i podlaskich;
- **mansardowy** – występował najczęściej jako nakrycie dworów i pałaców;
- **krakowski** – charakterystyczny dla okolic Krakowa;
- **polski** – spotykany we dworach na obszarze całego kraju;
- **naczółkowy** – zapożyczony z architektury niemieckiej, występuje na obszarze Śląska, Wielkopolski, Gór Świętokrzyskich, na Kielecczyźnie, Podlasiu i okolicach Łowicza;
- **półszczytowy** – kryje budynki Podhala, Podlasia i Gór Świętokrzyskich;
- **namiotowy (brogowy)** – występował jako zwieńczenie wież;
- **dymnikowy** – dzisiaj niespotykany, stosowany w tak zwanych **kurnych chatach** (nieposiadających komina)¹¹;
- **szwedzki** – składa się z dwóch daszków pulpitowych przeciwnie nachylonych i oddzielonych uskokiem w pionie;
- **asymetryczny** – dwuspadowy, o różnym nachyleniu połaci dachowych.

11 A. Lorenc-Karczewska, W. Witkowski, Co składa się na architekturę wsi, w: Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim, red. Marek Konopka, Poznań 2001, s.39.

Każdy dach posiada konstrukcję, której rodzaj jest uwarunkowany rozpiętością przeznaczoną do pokrycia. Najstarsze dachy, które przetrwały do dzisiaj na obiektach sakralnych, mają niezwykle skomplikowaną i misternie wykonaną więźbę dachową zwaną **storczykową**. Jest ona wzorowana na formach występujących w naturze. Do historycznych konstrukcji dachu należy również więźba **wieszakowa** przeznaczona do przekrycia dużych rozpiętości bez użycia podpór. W budownictwie mieszkalnym występują pozostałe rodzaje konstrukcji: **krokwiowa**, **krokwiowo-jętowa** oraz **płatwiowo-kleszczowa**.

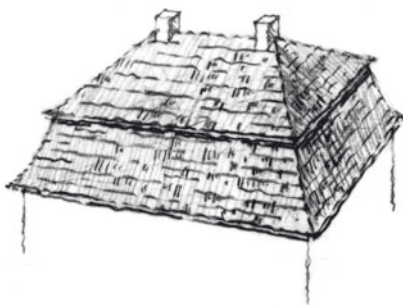
dach dymnikowy

dach półszczytowy

dach namiotowy

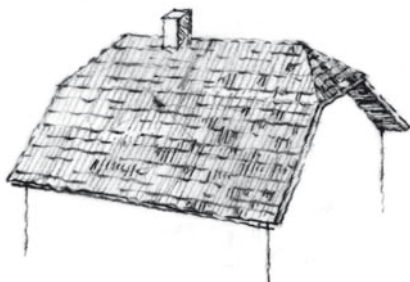
dach mansardowy

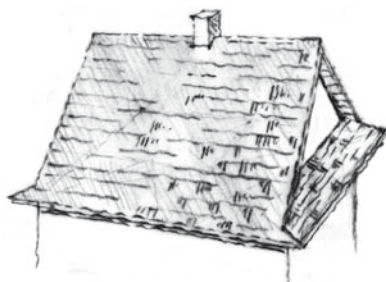
dach polski

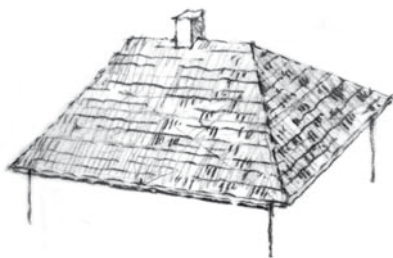
dach krakowski

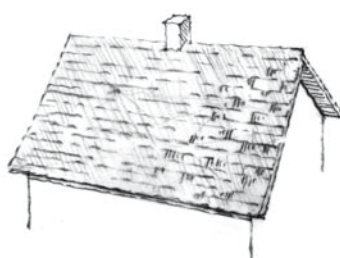
dach naczółkowy

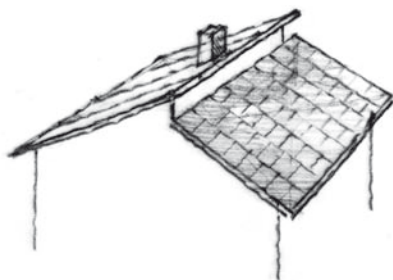
dach dwuspadowy z daszkiem przyzbowym

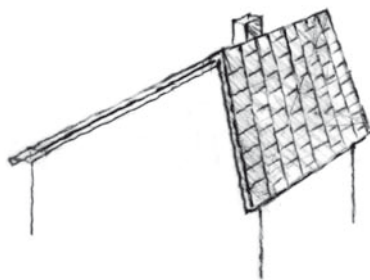
dach czterospadowy

dach dwuspadowy

dach szwedzki

dach asymetryczny

Czym w przeszłości kryto dachy?

W przeszłości pokrycie dachowe wykonywano z następujących materiałów:

- **Strzecha** – słoma wiązana w tzw. **kiczki**. Posiadała bardzo dobre właściwości izolacyjne. Stosowana na terenach, gdzie uprawiano zboża.
- **Trzcina** – trwalsza od słomy i wykazująca znaczną odporność na gnienie. Pokrywano nią dachy na obszarze Pomorza, Kaszub i Pojezierzy.
- **Gont** – niewielkie łupane deseczki posiadające łączenie na tzw. pióro i wpust. Wykonywano je z jodły, świerku, modrzewia lub dębu. Gontem pokrywano dachy i ściany świątyń, dwory, karczmy, obiekty mieszkalne oraz kapliczki na całym obszarze Polski.
- **Dranica** – darte deski jodłowe lub świerkowe stosowane głównie na Podhalu.
- **Łupek** – kryto nim domy w Sudetach, ponieważ znajdowały się tam jego obfite pokłady.
- **Dachówka** – na wsi zaczęto ją stosować dopiero na przełomie XIX i XX wieku.
- **Blacha miedziana** – zwykle kryto nią helmy kościelnych wież, rzadziej dachy świątyń lub pałaców.

Dla wzmocnienia pokrycia dachowego często stosowano różne zewnętrzne elementy konstrukcyjne. W przypadku strzechy były to tak zwane **szory**, czyli poziome deski równoległe do linii okapu, oraz **wilki**, spinające z zewnątrz kalenicę. Dla zwiększenia wysięgu okapu oraz zmiękczenia płaszczyzny dachu do krokwi od wewnątrz dobijano **przysuwnice**.

Bardzo istotne dla ostatecznej oceny budynku są elementy **małej architektury** oraz **detale architektoniczne**. Są one specyficzne dla sztuki budowlanej danego regionu. Mogą stanowić elementy funkcjonalne lub konstrukcyjne albo pełnić tylko dekoracyjną funkcję. Wyróżniamy następujące elementy małej architektury i detale architektoniczne:

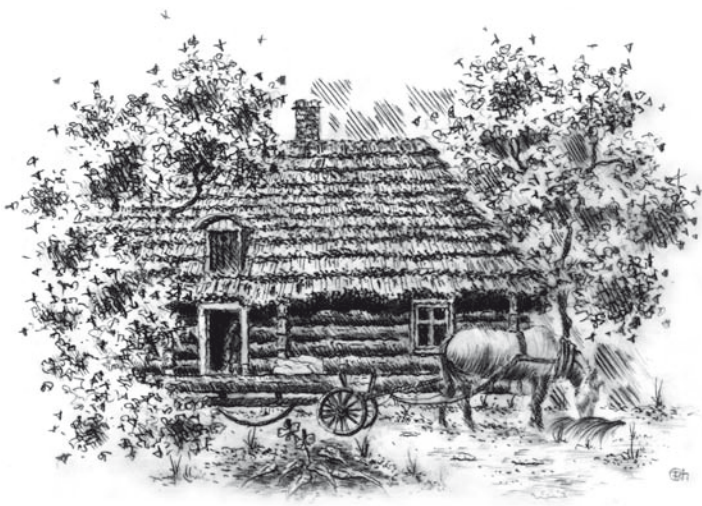
- **ganki i werandy** – ich praformą były starożytne portyki;
- **ściany szczytowe** – odeskowane i wycinane w ozdobne koronkowe kształty;
- **facjaty** – zwane na wsi „facyjotami” – zadaszone przestrzenne wejścia na strych dostępne z zewnątrz z poziomu poddasza. Służyły często do podawania siana składowanego na strychu ze stojącej pod chatą furmanki;
- **opaski okienne** – najbardziej urozmaicone występują w ścianach murowanych;
- **okucia i deskowania drzwi** – szczególnie bogate w drewnianych kościołach.

Wśród rzeźbiarskich detali na szczególną uwagę zasługują wykonane w drewnie sterczyny zwane **pazdurami** podhalańskimi oraz ozdobne zakończenia desek o formach zoomorficznych (zwierzęcych) – tzw. **śparogi** kurpiowskie lub kaszubskie. Do obiektów budownictwa ludowego możemy również zaliczyć budynki przydomowe pełniące funkcje gospodarcze. Pierwotnie wydzielano je jako pomieszczenia w obiekcie mieszkalnym. Dopiero później zaczęto je budować jako wolno stojące. Częściej bywały obiektami budownictwa niż ar-

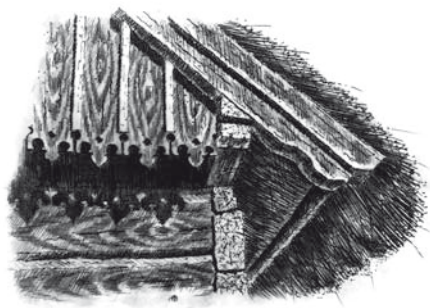
chitektury. Zdarzało się jednak, że dbano również o ich wyraz plastyczny, szczególnie w gospodarstwach szlacheckich.

Chata z gankiem wspartym na dwóch słupach

Chata z facjatą i furmanka

Detal ściany szczytowej

*Detal uchwyty drzwiowego
zwanego potocznie babką*

Co zaliczamy do przydomowych obiektów gospodarczych?

Tradycyjnymi budynkami gospodarczymi na wsi były:

- **obora** – budynek inwentarski przeznaczony dla bydła; często służył równocześnie jako chlewik i kurnik;
- **stajnia** – obiekt dla koni;
- **stodoła** – miejsce przechowywania siana oraz słomy;
- **bróg** – ażurowa stodoła w postaci czterech słupów i ruchomego w pionie namiotowego dachu pokrytego strzechą, służąca do przechowywania niewymłóconego zboża oraz siana;
- **spichlerz** – budynek służący do gromadzenia plonów, głównie ziaren zbóż;
- **świronek** – mały spichlerzyk zazwyczaj drewniany często posadowiony na kamiennej piwnicy;
- **gumno** – rodzaj spichlerza do przechowywania zbiorów i różnego typu zapasów;
- **sklep** – przykryta sklepieniem kamienna piwnica, często przysypana ziemią.

Przykład wiejskiej piwnicy zagłębionej częściowo w ziemi

Obok obiektów przydomowych pełniących funkcje związane z rolnictwem i hodowlą zwierząt możemy spotkać na wsi inne budynki również odgrywające kluczową rolę w gospodarowaniu towarami na skalę przemysłową.

Jakie budynki pełniły kluczowe funkcje gospodarcze na wsi?

Do najważniejszych budynków gospodarczych występujących niegdyś na wsi możemy zaliczyć:

- **młyny** – obiekty służące do przemiału zboża na mąkę, wykorzystujące energię wody;

- **wiatraki** – budowle o takich samych funkcjach, jak młyny, napędzane siłą wiatru;
- **karczmy i zajazdy** – dawne punkty żywienia, odpoczynku i noclegu podróżujących;
- **tartaki** – drobne zakłady przetwórstwa drzewnego;
- **browary oraz gorzelnie** – zajmowały się warzeniem piwa (najczęściej z chmielu) oraz produkcją bimbru;
- **folusze** – wytwórnie papieru;
- **blechy** – były miejscem bielenia płócien.

- **Dziedzictwo inżynierskie**

Istotną rolę w rozwoju techniki na wsi odgrywały niegdyś budowle inżynierskie. Dziś są one dowodem pomysłowości naszych przodków, stanowią również ogniwo w łańcuchu rozwojowym współczesnej cywilizacji. Wyróżniają się zwykle niesłychaną prostotą rozwiązań funkcjonalnych, są jednak odbiciem śmiałej myśli konstruktorskiej naszych przodków. Mimo że powstawały na przekór prawom natury, stapiały się doskonale z miejscowym krajobrazem i pozostawały w harmonii z otaczającą je przyrodą, głównie ze względu na zastosowany budulec.

Co zaliczamy do budowli inżynierskich?

Wśród obiektów inżynierskich możemy wymienić:

- mosty;
- fortyfikacje;
- linie kolejowe;
- jazy, młynówki i przepusty.

- **Dziedzictwo przyrodnicze**

Żadna wieś nie jest w stu procentach dziełem człowieka. Należy tu więc podkreślić rolę przyrody, która w znaczący sposób warunkowała i kształtowała środowisko wiejskie wspólnie z człowiekiem, często odnosząc nad nim przewagę. Prawa natury wyznaczały przez wieki rytm życia mieszkańców wsi, gwarantując jego stałość i niezmienną stałość stanowiąc tak zwane **biorytmy**¹². Stabilność, jaką dawały te naturalne cykle w przyrodzie, zapewniała poczucie psychicznego bezpieczeństwa.

Co stanowi dziedzictwo przyrodnicze?

Elementami dziedzictwa przyrodniczego na wsi są:

- **wody** – płynące i stojące (źródła, potoki, rzeki, rozlewiska, bagna, jeziora oraz morze);
- **las** – iglaste, liściaste, mieszane;
- **okazy przyrody** – pojedyncze zabytkowe drzewa oraz głazy, które można zaliczyć do pomników przyrody.

¹² J. Kozub, Znaki architektury w rytmice wsi, w: Architektura sakralna w krajobrazie polskiej wsi. Konferencja naukowa 21 i 22 maja 1998 roku, Kraków 1998, s. 52.

**WALORYZACJA,
CZYLI JAKIE JEST
DZIEDZICTWO WIEJSKIE**

Za drugi krok w działaniu projektowym według prezentowanej metody należy uznać odpowiedź na pytanie: jakie to jest?

Nie ma nic gorszego przy dokonywaniu klasyfikacji niż popadanie w schematyzm i uogólnienia. Niemniej jednak przy ocenie dziedzictwa polskiej wsi pod względem jego walorów często nasuwa się jedno stwierdzenie. Zdecydowana większość obiektów historycznych wykazuje wysokie wartości artystyczne, historyczne, a niekiedy naukowe. Natomiast spuścizna najnowsza, czyli zabudowa powstała po 1945 roku – to spadek pełen problemów.

Gdzie występują problemy współczesnej polityki przestrzennej?

Problemy wynikające z nieumiejętnego gospodarowania przestrzenią mogą dotyczyć różnych aspektów krajobrazu:

- **Panorama**

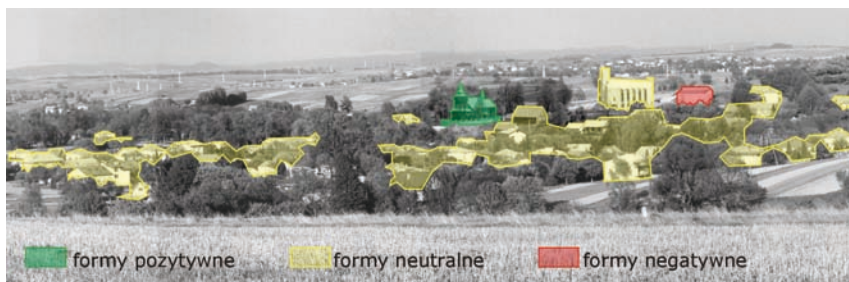
Panorama wsi jest czynnikiem, który jako pierwszy decyduje o jej rozpoznaniu, a to ze względu na charakterystyczne i indywidualne cechy. Można zatem stwierdzić, że panorama jest wizytówką każdej miejscowości. Kryterium, za pomocą którego możemy rozpatrywać analizowane panoramy, jest forma estetyczna. Taki sposób oceniania to tak zwana waloryzacja wrażeniowa, którą uznano za obowiązującą w niniejszej publikacji. Spoglądając nawet z dużej odległości, możemy stwierdzić, jak dana budowla ma się do przyjętych przez nas kanonów piękna.

Wyróżniamy zatem następujące formy ocenianego widoku:

- **pozytywne** – wartościowe pod względem estetycznym;
- **negatywne** – szpecące otoczenie;
- **neutralne** – czyli estetycznie obojętne.

Naruszenie panoramy wsi poprzez zakłócenie harmonijnego widoku osady w krajobrazie wynika często z nieprawidłowej lokalizacji niektórych obiektów, najczęściej przemysłowych.

Przykład waloryzacji panoramicznej

Centrum wsi Rogi widziane z Rogowskiej Góry

Przy analizie powyższej panoramy nasuwają się następujące wnioski. Zabudowa mieszkaniowa wsi Rogi stanowiąca rdzeń panoramy jest estetycznie neutralna. Nowa plebania, ze względu na przerośniętą skalę, zastosowanie masywnej, pudełkowatej formy, szwedzkiego dachu i typowo „inżynierskich” detali nie jest zestrojona z krajobrazem. Wartościowa pod względem estetycznym jest bryła zabytkowego drewnianego kościoła p.w. św. Bartłomieja – to subdominanta o cechach pozytywnych. Nowa świątynia – czyli dominanta, skądinąd bardzo potrzebna parafii, ma charakter neutralny. Jest jednak nieprawidłowo zlokalizowana tj. powyżej cennego zabytkowego kościoła. Przytłacza go swoim gabarytem, mimo że w hierarchii wartości historycznych, artystycznych i naukowych jako zupełnie nowy budynek nie znajduje się wyżej. Jest to bardzo często spotykany przykład spychania na margines tradycji i tego, co stare - przez nowe, nie zawsze lepsze rozwiązania.

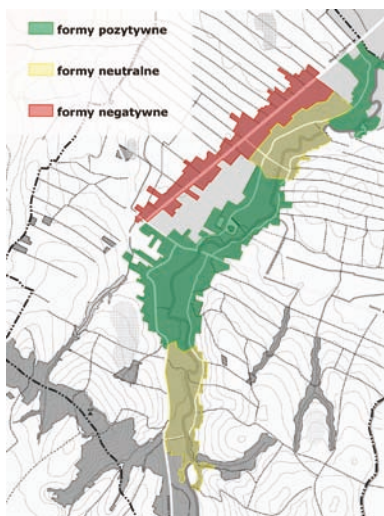
- **Planowanie**

Wjeżdżając tranzytowymi drogami do polskich wsi nabieramy często wrażenia, że znajdujemy się na przedmieściu miasta. Wynika to stąd, że olbrzymie powierzchnie, niegdyś rolnicze, zostały przeznaczone pod bezładną zabudowę, której intensywność jest bliższa miejskiemu osiedlu niż wsi. Mamy tu do czynienia ze wsią zurbanizowaną, czyli z tak zwanym globalnym przedmieściem¹³. Zaburzenie równowagi osadniczo-rolnej pomiędzy przestrzenią zabudowaną a terenami otwartymi wynika z tego, że przyrost nowej zabudowy nie był proporcjonalny do powierzchni terenów rolnych. Problemem jest również brak strefowania, czyli zróżnicowania pod względem intensywności zabudowy, która powinna być najgęstsza w centrum wsi i rozluźniać się w kierunku jej obrzeża. Możemy też stwierdzić istnienie zabudowy rozproszonej, m.in. w postaci rozrzucenia obiektów mieszkalnych w górnych partiach dolin rzek i potoków. Jest to bardzo niekorzystne zjawisko tak zwanej inwersji wglębnej.

Przykład waloryzacji planistycznej

Widoczny na mapie kształt zabudowy wzdłuż pierwszej (historycznej) osi wynika z dostosowania się formą do warunków terenowych, lokujących wieś Rogi wzdłuż rzeki. Kształt ten należy ocenić pozytywnie. Zabudowa górnych, południowych partii wsi zawiera się w dolinie Lubatówki pomiędzy dwoma wzgórzami. Niekorzystną cechą jest tutaj jej zbyt duża zwartość oraz inwersja wglębna, czyli lokalizacja wzdłuż doliny jednego z potoków. Zabudowę centrum przerywają dopiero zielone tereny parku dworskiego znajdującego się w centrum wsi, i to stanowi pozytywne zjawisko. Dolne, północne partie terenów mieszkaniowych wykazują

13 M. Kowicki, Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta, Kraków 1997, s.15.

kach okolicznych wzgórz; według klasyfikacji wrażeniowej należy je ocenić jako neutralne.

• Urbanistyka

Wśród nadużyć urbanistycznych możemy wymienić choćby to, że nowe domy często stoją w różnej odległości od ulicy, zaś stodoły nierówno względem linii pól. Linia zabudowy często bywa poszarpana i przypadkowa. Nieodpowiednie jest sytuowanie nowych domów w głębi działki za starymi, niższymi od nich. Kolejnym problemem jest zaburzenie układu zabudowy. Zdarza się, że wśród domów ustawionych względem ulicy kalenicowo lub szczytowo pojawia się dom odstępujący od zasady, która była zawsze niepisanym prawem. Często wpływ na to takie ukształtowanie przestrzenne miała dodatkowa funkcja budynku, w którym oprócz mieszkania właściciela zlokalizowany był również sklep, wpływa to jednak na dysharmonię danej pierzei wnętrza urbanistycznego.

niekorzystne małe zróżnicowanie planu, za wyjątkiem obszarów od strony północno-wschodniej.

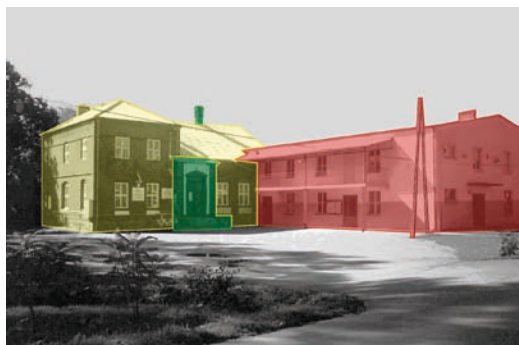
Tereny zabudowy zlokalizowane przy drugiej, współczesnej osi, mają bardzo szablonowy i geometryczny układ, wynikający z liniowego wręcz kierunku szosy tranzytowej, ponadto tereny mieszkaniowe są dość jednostajne, co jest bardzo negatywną cechą.

Największą powierzchniowo część wsi zajmują jednak tereny zielone (łąki i obszary dawnych upraw polowych), leżące na sto-

Kształtując wiejską zabudowę należy uwzględniać też kwestię, czy budynki we wsiach leżących nad rzeką są skierowane frontem do niej, czy są odwrócone od wody, i respektować tę tradycję. Niedopuszczalna jest również zmiana lokalizacji budynków w umownym, obowiązującym układzie zagrody.

Przykład waloryzacji urbanistycznej

Analizując Plac Wiejski w Rogach dostrzegamy negatywne cechy w jego elewacjach (ścianach) oraz posadzce (podłódze). Od strony rzeki brakuje bowiem pierzei tworzonej niegdyś przez podcieniowy rogowski ratusz. Historyczny budynek dawnej szkoły (niegdyś neogotycki) utracił swój wyraz poprzez pozbawienie go cech stylowych oraz montaż nowych drzwi wejściowych, które wykonane z białego plastiku poprzez kontrast z ceglana ścianą uwydatniają mało szlachetny materiał, jakim jest właśnie plastik. Dom Ludowy ma mało ciekawą, przeciętną pudełkowatą formę. Posadzkę placu stanowi nieelegancka nawierzchnia asfaltowa. Plac szpeci żelbetowy słup napowietrznej linii elektrycznej.

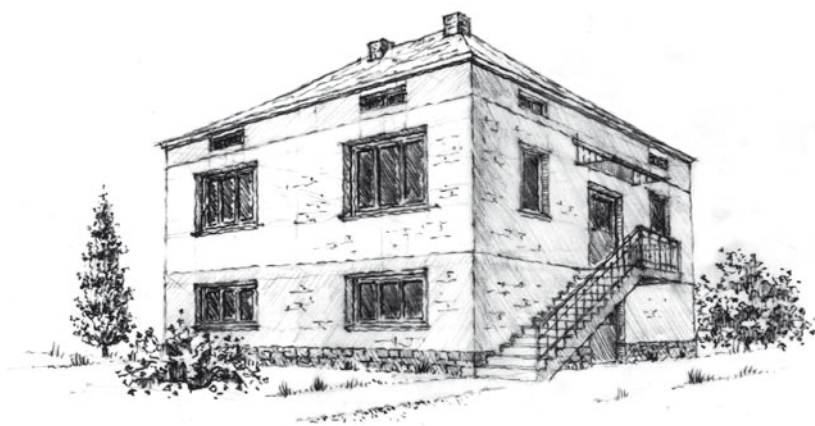

formy pozytywne formy neutralne formy negatywne

• Architektura

Już po pierwszej wojnie światowej doszło do obniżenia poziomu estetycznego ówczesnego drewnianego budownictwa wiejskiego. Jednak największe nieporozumienia i błędne decyzje we współ-

czesnej architekturze pojawiły się w drugiej połowie XX wieku. Pierwsze murowane domy, jakie powstały na wsi po 1945 roku, były jeszcze budowane w duchu tradycyjnym – parterowe, na rzucie prostokąta, kryte dwuspadowym dachem, ozdobione akcentem w postaci piętrowego użytkowego (tak zwanego belwederku), wydzielonego z przestrzeni strychu. Ich architekturę należy ocenić pozytywnie. Olbrzymie спустoszenie estetyczne przyniósł jednak przełom lat 70. i 80. XX wieku. Mieszkańcy wsi zaczęli stawiać piętrowe murowane domy o formach pseudomodernistycznych, czyli popularne „kostki”. Zafascynowani nowymi możliwościami konstrukcyjnymi stosowali pustaki oraz żelbet jako podstawowy materiał do budowy nowoczesnych domów. Zaszczepiony na wsi model modernistycznej willi miejskiej, odbiegający kształtem od tradycyjnej formy chaty, sprowadził na polską wieś schematyzm i rutynizację. Utrzymane w tym duchu prostopadłościennych budynki nakryte stropodachem lub prawie płaskim dachem obitym blachą, a wcześniej eternitem, prezentują niską wartość estetyczną i są raczej obiektami budownictwa niż architektury.

Typowy dom–kostka

Po domach–kostkach nadeszła na wsi epoka domów z tak zwaną grzywką, czyli nakrytych dwuspadowym dachem z uskokiem w pionie. To szwedzki model dachu. Powstały też obiekty zwieńczone dwuspadowym dachem o różnym nachyleniu połaci dachowych, odbiegającym od tradycyjnego, o jednolitym spadku, którego kąt był niegdyś charakterystyczny dla danego regionu. Najnowsze tendencje architektoniczne zauważalne na polskiej wsi polegają na powielaniu katalogowych wzorów domów w stylu dworkowym. Są to formy poprawne, ale zbyt dosłowne, a przez to naiwne w swym wyrazie.

Niezwykle kontrowersyjną sprawą jest wygląd współczesnych kościołów. Ponieważ w czasach komunizmu zakazano na wydziałach architektury polskich uczelni wyższych wykładania teorii architektury sakralnej, architekci pozbawieni przygotowania merytorycznego stosowali rozwiązania budzące obecnie szereg wątpliwości. Początkowo kościoły drugiej połowy XX wieku charakteryzowały się schematyzmem, prostokreślnością i dalece zredukowanymi geometrycznymi formami. Z końcem lat 80. w krajobrazie pojawiły się kościoły o awangardowych formach, zwane przez złośliwych żelazkami lub naleśnikami.

Przykład waloryzacji architektonicznej

Rogowski kościół p.w. św. Bartłomieja, wybudowany z końcem XVI wieku, reprezentuje wysoki poziom architektury. Jest jednak bardzo zaniedbany. Nieodpowiedni dla zabytku o tak odległej metryce jest materiał pokrywający dach – cynkowana blacha. Również tynk na murowanej zakrystii, nałożony powtórnie na jej ściany, ze względu na brak faktury i zbyt dużą gładkość obniża wizualny efekt obiektu.

Kiedyś niezwykle urokliwe otoczenie kościoła zostało zeszpecone w latach 90-tych XXw. wycinką starych drzew, zniszczeniem zabytkowych XIX-wiecznych nagrobków na cmentarzu oraz zasypa-

wych i wartościowych elementów krajobrazowych, urozmaicających to niegdyś pełne uroku historyczne miejsce.

• Mała architektura i detal

Wielką zmurą współczesnego budownictwa na wsi jest stosowanie w skali małej architektury betonowych lub gipsowych elementów prefabrykowanych. Najczęściej są to segmenty ogrodzeń, barierki oraz tralki. Są one dowodem przysłowiowego pójścia na łatwiznę oraz braku indywidualnego sposobu myślenia. Wprowadzają swoją formą poczucie monotonii. Nieporozumieniem jest też stosowanie metalowych barierek o wygiętym profilu, który opracowano w XIX wieku z myślą o damach noszących suknię na krynolinie, by mogły one podchodzić do balustrady bez ryzyka podniesienia tyłem klosza sukni przy zderzeniu przodem z barierką.

Również forma współczesnych kapliczek budzi wiele do życzenia. Kierujący się pobożnością i dobrymi chęciami mieszkańcy, nie mając wyczucia plastycznego ani przygotowania merytorycznego, budują te obiekty według własnych pomysłów. Używają mało szlachetnych materiałów, takich jak beton, gips i blacha.

Nieuzasadnione jest stosowanie w przydomowych skalniakach modnych ostatnio szklanych kul. Szkło nigdy nie było materiałem ogrodowym stosowanym na zewnątrz budynku, za wyjątkiem la-

tarni, ze względu na ryzyko uszkodzeń głównie na skutek niesprzyjających warunków atmosferycznych, ale nie tylko. Jedyną rośliną, z którą ten materiał dobrze się komponuje, jest żywe drzewko choinkowe.

Najlepszym przykładem złego smaku w małej architekturze ogrodowej na wsi jest jednak stosowanie gipsowych figur krasnali lub zwierząt, a w szczególności ryb i żab, z których w sadzawkach tryska woda. Są to formy bardzo naiwne, infantylne i kiczowate, z prawdziwym folklorem nie mają nic wspólnego.

Przykład waloryzacji detalicznej

Prezentowana na fotografii na fotografii rogowska kapliczka Chrystusa Frasobliwego ma niezwykle urok, głównie ze względu na to, że rzeźba Chrystusa jest bardzo indywidualnym dziełem ludowego artysty. Walory kapliczki podnosi wstawiona do skrzynki buteleczka – wotum, z którym związana jest bardzo ciekawa historia francuskiego jeńca. Dodatkowym atutem obiektu jest lokalizacja w harmonii z naturą – na drzewie, w romantycznym zagajniku z dala od wiejskiej zabudowy.

formy neutralne formy pozytywne formy negatywne

*Kapliczka skrzynkowa Chrystusa
Frasobliwego z Rogów*

**WYTYCZNE,
CZYLI CO ZROBIĆ
Z WIEJSKIM DZIEDZICTWEM**

Trzecim krokiem, który umożliwi nam prawidłowe gospodarowanie dziedzictwem wsi, jest odpowiedź na pytanie: Co zrobić? Opracowując wytyczne ustalamy zatem, co zachowujemy, co przywracamy, co przekształcamy, a co projektujemy od podstaw. Jak już wcześniej stwierdziliśmy, każdą wieś tworzy zabudowa, tak zabytkowa, jak i współczesna. Jej kształtowanie często bywa naszym udziałem. Ingerowanie w architekturę wsi przejawia się zatem w działaniach, które możemy ująć jako:

- stosunek do zabytków (kulturowych i przyrodniczych);
- kształtowanie współczesnej architektury.

Co może być zabytkiem?

Zabytkiem bywają nie tylko pojedyncze obiekty mające odległą metrykę, ale również grupy obiektów, a nawet całe wsie posiadające historyczną zabudowę.

Jaki należy mieć stosunek do zabytków?

Zabytki należy chronić i otaczać opieką, gdyż są dziedzictwem narodu i świadkami historycznych wydarzeń; posiadają ponadto walory estetyczne oraz wartości historyczne, artystyczne i naukowe. Ideą ochrony zabytków jest przekazanie tych właśnie wartości przyszłym pokoleniom.

Jednak stosunek do zabytków różnie się kształtował na przestrzeni dziejów. Bywało, że stare obiekty uważano za niemodne i przebudowywano je w duchu obowiązującego stylu. Pomysł ochrony pojawiły się dopiero z końcem XVIII wieku, co wiązało się z powszechnością postawy sentymentalnej wobec pamiątek przeszłości. Ruch konserwatorski rozwinął się jednak dopiero w połowie XIX wieku, zaś pierwszym dokumentem międzynarodowym określającym zasady konserwacji zabytków była Karta

Ateńska uchwalona w 1931 roku przez architektów, historyków sztuki oraz konserwatorów.

Opracowując wytyczne możemy podjąć decyzję o wielu rodzajach działań. Niektóre z wymienionych poniżej pojęć odnoszą się jednak tylko do skali architektonicznej. Wyróżniamy więc następujące zabiegi:

- **adaptację** (przystosowanie do nowych funkcji);
- **restaurację** (zachowanie i ujawnienie wartości obiektu);
- **konserwację** (zachowanie stanu istniejącego);
- **integrację** (dostosowanie do otoczenia);
- **rekonstrukcję** (wierne odtworzenie obiektu);
- **renowację** (przeprowadzenie bieżących napraw i remontów);
- **rekompozycję** (odtworzenie pierwotnego układu przestrzennego);
- **rewaloryzację** (przywrócenie początkowych wartości);
- **rewitalizację** (dostosowanie do współczesnych standardów technicznych);
- **translokację** (przemieszczenie obiektu);
- **anastylozę** (złożenie przy użyciu zachowanych elementów);
- **działania projektowe** (wszczęte od podstaw lub zmierzające do przebudowy).

W skali planistycznej opracowanie wytycznych polega najpierw na wprowadzeniu w zabytkowym obszarze stref ochrony w postaci **rezerwatu kulturowego** (gdzie chronimy w pełni treści historyczne, formy kulturowe oraz substancje), **parku kulturowego** (gdzie stosujemy ochronę częściową treści, formy oraz substancji), **strefy ochrony konserwatorskiej** (gdzie zachowujemy głównie ekspozycję, ale i elementy) lub **stanowiska archeologicznego** (gdzie otaczamy opieką pozostałości kulturowe m.in. przez zakaz przekształcania obszaru, na którym występują). Konsekwencją wyznaczenia odpowiedniej strefy jest wybór rodzaju działania,

wynikający z jej charakteru. Wymienione formy ochrony dotyczą najczęściej tych wsi, które posiadały niegdyś prawa miejskie, a obecnie są miasteczkami tylko z punktu widzenia historycznej zabudowy, a nie w świetle prawa.

Przykład wyznaczenia wytycznych

Wytyczne projektowe opracowujemy dla kilku znanych nam już wymiarów:

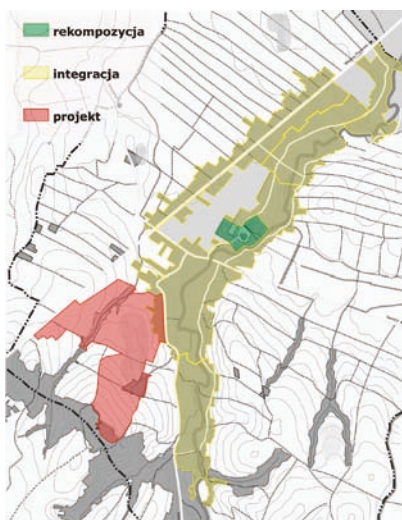
- **wymiar panoramiczny**

Analizowaną panoramę należy poddać rekompozycji, przywracając pierwotny układ przestrzenny jej elementów. Tkanę zabudowy w skali panoramicznej pozostawiamy bez zmian. Zabytkową drewnianą świątynię pw. św. Bartłomieja należy poddać rewaloryzacji, zaś nową plebanię integracji z otaczającymi budynkami. Najlepszym rozwiązaniem dla nowego kościoła byłaby translokacja poniżej starej świątyni i rekonstrukcja dawnej zabytkowej plebanii znajdującej się niegdyś w miejscu współczesnej. Rekonstrukcji należałoby również poddać istniejący poniżej drewnianego kościoła zabytkowy wiatrak. Są to jednak zabiegi, które ze względu na występujące na wsi uwarunkowania ekonomiczne oraz światopoglądowe przerastają możliwości mieszkańców, są również ze względu na olbrzymią skalę wręcz niemożliwe, warte jednak nadmienienia.

Centrum wsi Rogi widziane z Rogowskiej Góry

- **wymiar planistyczny**

*Mapa wytycznych planistycznych
dla wsi Rogi*

- **wymiar urbanistyczny**

Główny plac wiejski w Rogach należy poddać rekompozycji domykając go od strony rzeki pierzeją zabudowy. Stylowa niegdyś szkoła wymaga rewaloryzacji, której głównym działaniem będzie rekonstrukcja neogotyckiego szczytu wejściowego. Należałoby również zmienić kolor drzwi wejściowych z białego na brązowy, lub ceglany, tak by zamaskować plastik, który jako mało szlachetny materiał nie powinien wybijać się, lecz być zmaskowany, tym bardziej w historycznym budynku. Pseudomodernistyczny Dom Ludowy należy przepro-

W planach dla wsi Rogi należy uwzględnić trzy rodzaje działań. Obszar dworski poddajemy rekompozycji, tkanę istniejącej zabudowy poddajemy działaniom zmierzającym do jej przekształcenia poprzez integrację ze środowiskiem naturalnym, zaś od podstaw projektujemy edukacyjno-rekreacyjny kompleks centrum archeologicznego. Tego rodzaju centrum w oparciu o zachowane w ziemi dziedzictwo może przyczynić się do rozwoju miejscowości.

Główny plac wiejski w Rogach należy poddać rekompozycji domykając go od strony rzeki pierzeją zabudowy. Stylowa niegdyś szkoła wymaga rewaloryzacji, której głównym działaniem będzie rekonstrukcja neogotyckiego szczytu wejściowego. Należałoby również zmienić kolor

jektować, by podnieść jego wartości plastyczne i zintegrować z otaczającymi budynkami. Pierzeja wschodnia powinna zostać zaprojektowana od podstaw. Główną ideą powyższych zabiegów jest stylizacja placu na małomiasteczkowy rynek.

• wymiar architektoniczny

Kościół parafialny w Rogach wymaga przeprowadzenia kompleksowej rewitalizacji, która przywróci zatarte przez liczne remonty historyczne cechy (głównie materiałowe) oraz interesujące detale. Należy na przykład zrekonstruować drewniane okiennice. Ogrodzenie wokół kościoła wymaga z kolei integracji stylowej, by dostosować jego wyraz plastyczny do wyrazu zewnętrznego świątyni.

• wymiar małej architektury i detalu

formy neutralne formy pozytywne formy negatywne

Kapliczkę skrzynkową Chrystusa Frasobliwego z Rogów należy poddać renowacji. Trzeba tu jednak zastosować kilka odrębnych działań: konserwacji rzeźby, rekonstrukcji skrzynki nadwerżonej zębem czasu i działalnością korników, jak również renowacji symbolicznych – miniaturowych narzędzi Męki Pańskiej, znajdujących się w wotywniej buteleczce.

*Kapliczka Chrystusa
Frasobliwego z Rogów*

**PLAN, CZYLI JAK
TRAKTOWAĆ WIEJSKIE
DZIEDZICTWO I JAK
PROJEKTOWAĆ**

Wykonanie planu polega na opracowaniu konkretnych rozwiązań projektowych. To czwarty i ostatni krok prezentowanej w tej książce metody. Działania projektowe możemy odnieść zarówno do już istniejącej materii, którą chcemy przekształcić, jak również do całkiem nowych realizacji.

- **Panoramy**

Jaka jest zasada kształtowania panoram?

Zasadą kształtowania panoram jest wprowadzanie różnorodności form. Wartościowa panorama podkreśla i eksponuje indywidualne cechy terenu, a nie zaciera ich. Aby dana panorama była atrakcyjna wizualnie, należy wyposażyć ją w elementy akcentujące, które dominują nad innymi. Takim akcentem może być duży, ale ładny budynek (najlepiej zabytkowy, np. kościół, dwór, wiatrak itp.), jak również okazałe drzewo. Brak dominanty czyni panoramę monotonną oraz wywołuje u oglądającego znużenie.

Przykład planu panoramy

Poniższa wizualizacja przedstawia prawidłowo zaprojektowaną panoramę zgodną z obowiązującymi dla tej skali zasadami kompozycji, gdzie hierarchia wartości budynków została zachowana. Nowy kościół zlokalizowano poniżej starego, zrekonstruowano zabytkową plebanię, nową poddano integracji polegającej na zmniejszeniu skali. Odtworzono również historyczny wiatrak poniżej terenów kościelnych.

Projekt panoramy centrum wsi Rogi

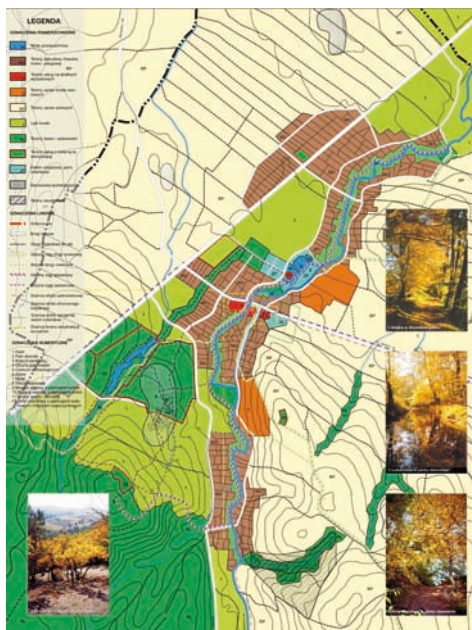
- **Działania planistyczne**

Jak należy planować całą wieś?

Regułą kształtowania zabudowy wiejskiej było niegdyś dążenie do osiągnięcia równowagi osadniczo-rolnej. Polegało to na tym, że wielkość powierzchni zabudowy była uzależniona w naturalny sposób od wielkości terenów rolnych, tzn. tyle było we wsi domów, ile rodzin było w stanie wyżywić się z leżących na jej terenie upraw. Obecnie ta zasada nie obowiązuje, ponieważ posiadanie ziemi przestało być czynnikiem warunkującym ludzki byt. Niemniej jednak współczesne wsie powinny być tak kształtowane, by ich krajobraz miał nadal charakter otwarty, w którym podstawowe składowe to rozłogi pól, łąk, ogrodów, wody w różnej postaci, zaś dopiero potem zabudowa. Krajobraz otwarty dominuje nad terenami zabudowanymi swym obszarem i jest najbardziej zmienny w swym wyrazie. Jego większą część pod względem powierzchni powinny stanowić tereny zielone. Obszary zabudowy powinny mieć charakter skupiony, a nie rozproszony. Należy unikać także tak zwanej inwersji wgłębnej, czyli wchodzenia z zabudową w głąb dolin potoków i jarów. W planie należy trzymać się historycznego układu zabudowy (np. łańcuchowego), ale dostosowywać go do aktualnych potrzeb uwarunkowanych bieżącymi czynnikami gospodarczymi oraz ekonomicznymi.

Przykład planu zagospodarowania przestrzennego

W ramach opracowanego planu dla wsi Rogi przywrócono jej historyczny, łańcuchowy układ zabudowy, dostosowując go jednak do współczesnych realiów, tj. zachowując część najnowszej tkanki mieszkaniowej przy drugiej osi, czyli trasie tranzytowej relacji Radom–Barwinek. Zabudowa mieszkaniowa Rogów zawsze była zwrócona w kierunku rzeki, której koryto służyło za drogę, co uwzględniono w projekcie. W celu urozmaicenia terenu łańcuch zabudowy rozbito na trzy partie odpowiadające powszechnie obowiązującemu podziałowi wsi na Górę, Dół i Centrum. Odtworzono historyczne założenie parkowo-dworskie i połączono je z zielonym ciągiem spacerowym biegnącym doliną rzeki. Na stokach Rogowskiej Góry po obu stronach potoku Debrza wprowadzono nowe założenie rekreacyjno-edukacyjne w postaci centrum archeologicznego, które w zasadniczy sposób przyczyniłoby się do rozwoju miejscowości bazując właśnie na dziedzictwie archeologicznym.

Projekt planu zagospodarowania przestrzennego dla wsi Rogi

- **Skala urbanistyczna (ruralistyczna)**

O czym należy pamiętać, formując wnętrza architektoniczno-krajobrazowe?

Zasada kształtowania zabudowy wiejskiej w skali urbanistycznej (bardziej charakterystycznej dla miast) wynika niejako z założeń, jakie zostały powzięte na płaszczyźnie planistycznej. Opisany powyżej otwarty krajobraz należy kształtować na zasadzie wnętrz (przestrzeni urbanistycznych, np. dróg, placów, działek), które powinny mieć drobne rozmiary i mieć skalę pozostającą w kontraście z rozmiarami największych wnętrz w krajobrazie, które otaczają rozłóg upraw wraz z wnętrzami cieków wodnych itp.

Charakter peryferyjnych wiejskich wnętrz powinien być subiektywny, czyli mieć słabo zarysowane granice oraz w większości zielone ściany, przechodzące łagodnie w swobodny krajobraz akcentowany panoramami wsi. Natomiast bliżej centrum miejscowości powinny częściej występować wnętrza konkretne (wyraźnie zarysowane), posiadające dużo otwarć widokowych.

Kształtując wiejskie wnętrza należy myśleć nie tylko o zwartości zabudowy, ale również o czytelnym rozgraniczeniu między terenami upraw a omawianą zabudową. Przy projektowaniu nowych dróg należy pamiętać, by nie wytyczać ich szablonowo, od liniiki, lecz dostosować do warunków topograficznych, tj. ukształtowania terenu. Wiejskie drogi należy formować w układzie lekkiego łuku; powinny mieć także ciekawe zamknięcia perspektywiczne. Idąc wiejską ulicą powinniśmy widzieć na jej końcu dominantę, czyli obiekt górujący nad innymi. Zastosowanie dominanty podświadomie narzuca nam kierunek poruszania i dostarcza pozytywnych wrażeń wzrokowych. Swobodne układy ulic, urozmaicone zakrętami, umożliwiają oglądanie zamknięć perspektywicznych z wielu stron. Są to rozwiązania często nieekonomiczne, ale bardzo malownicze, dzięki występowaniu różnorodności

form oraz widoków. Zasady poprawnej kompozycji dotyczą również przestrzeni urbanistycznych, szczególnie wiejskich placów czy działek, które są wtedy wartościowe, kiedy posiadają akcenty w postaci wolno stojących elementów, pełniących funkcję mebla we wnętrzu. Mogą to być kapliczki, postumenty, głazy, drzewa oraz inne okazałe rośliny, odgrywające rolę ozdób.

Gospodarując wiejską przestrzenią należy brać pod uwagę układ budynków w przyulicznej pierzei. Jeżeli większość istniejących obiektów jest ustawiona szczytem (lub przeciwnie, kalenicą) w kierunku drogi, trzeba uszanować tę zasadę i przenieść ją na nowo powstający budynek, by wtopił się w otoczenie. Należy również utrzymać linię zabudowy od strony drogi oraz od strony pól (linia stodół). Unikamy budowania nowych domów w głębi działki za starymi – drewnianymi i niższymi, zaś kształtując nową zagrodę zachowujemy tradycyjny układ jej budynków składowych. Obiekty zagrodowe, wyliczając od drogi dojazdowej, powinny występować w następującej kolejności:

- budynek mieszkalny;
- budynek inwentarski (obora);
- stodoła.

Przykład planu urbanistycznego

Dzięki zastosowaniu rozwiązań projektowych wiejski plac w Rogach nabrał cech małomiasteczkowego rynku. Zaprojektowany w duchu regionalnym obiekt od strony rzeki nawiązuje podcieniem do ratusza, który stał niegdyś w tym miejscu, zaś ceglaną fak-

Główny plac wiejski w Rogach po rekompozycji – wizualizacja komputerowa

turą do historycznego budynku starej szkoły z 1904 roku. W fakturze posadzki dla podkreślenia ruchu podczas zgromadzeń, jakie odbywają się na tym placu, zastosowano pełen dynamiki labiryntowy motyw.

- **Architektura**

Jakie stosować rozwiązania w wiejskiej architekturze?

Kształtując współczesną architekturę na wsi należy wziąć pod uwagę następujące kwestie:

1. Funkcja

We współczesnym domu wiejskim stosuje się inne rozwiązania użytkowe niż w poprzednich epokach. Obecnie z przyczyn higienicznych należy rozdzielać funkcję mieszkalną od gospodarczej (hodowlanej), dlatego aktualny dom wiejski powinien stwarzać możliwość: **zamieszkania** (schronienia), **pracy** (przede wszystkim umysłowej), **wypoczynku** (snu i innych biernych form) oraz **obcowania** (kontakty rodzinne oraz towarzyskie). Ma również zapewniać jego mieszkańcom **rozwój** biologiczny, kulturowy oraz społeczny.

Należy przyjąć, że optymalny budynek mieszkalny na wsi to obiekt parterowy z użytkowym poddaszem. Na parterze winna znajdować się część dzienna (salon, kuchnia, WC, pomieszczenie gospodarcze), zaś na piętrze strefa prywatna (pokoje sypialne oraz łazienka). Trzeba też pamiętać o odpowiednim usytuowaniu pomieszczeń względem stron świata:

- ekspozycja południowa: salon, pokoje prywatne;
- ekspozycja wschodnia: sypialnia, kuchnia;
- ekspozycja zachodnia: alternatywa dla salonu i pokoi prywatnych;
- ekspozycja północna: kuchnia, łazienka, WC, pomieszczenia gospodarcze.

2. Konstrukcja

Elementy konstrukcyjne wiejskich budynków (fundamenty, ściany, stropy oraz dachy) w Polsce zwyczajowo wykonywano z miejscowych materiałów naturalnego pochodzenia, które występowały w nadmiarze w otaczającej przyrodzie, tj. z drewna lub kamienia. Współczesne wymogi technologiczne narzucają stosowanie materiałów konstrukcyjnych odbiegających od miejscowej tradycji bardziej wytrzymałych i spełniających więcej wymogów technicznych. Możemy jednak śmiało używać na wsi dostępnych obecnie na rynku materiałów budowlanych, takich jak cegła, pustaki, bloczki czy żelbet, pod warunkiem, że będą one ukryte pod szlachetną fakturą wykonaną z rodzimych materiałów, np. z piaskowca, kamienia rzecznoego, łupka drewna bądź tynku.

3. Estetyka

Biorąc pod uwagę polskie tradycje oraz aktualne uwarunkowania gospodarcze i ekonomiczne występujące najczęściej w skali regionu, współczesne budownictwo wiejskie powinno nosić cechy **architektury regionalnej**. Przejawiają się one w stosowaniu takich kształtów, które nawiązują do form występujących w miejscowym krajobrazie, tak przyrodniczym, jak i kulturowym ale w skali danego regionu. Architektura taka odwołuje się do naturalnych cech ukształtowania terenu, a także do indywidualnych rozwiązań zastosowanych w pobliskich dziełach architektury. Inspirowanie się miejscowymi formami sprawia, że budynek stapia się z krajobrazem i pozostaje z nią harmonii.

Cechy architektury regionalnej najłatwiej dostrzec w bryle oraz fakturze. Domy na wsi należy przykrywać dachami, których kąt nachylenia powinien być zgodny z miejscową tradycją, czyli wynikać z lokalnych warunków atmosferycznych oraz nawiązywać do występujących w pobliżu pochyłości terenu. Im większe spadki terenowe, tym stromizna dachu winna być większa.

Cechą architektury regionalnej jest również używanie do wykańczania powierzchni budynków rodzimych materiałów. Za szlachetne można uznać ceramikę oraz drewno. Dlatego na wsi powinno się stosować dachówkę, gont, kamień (piaskowiec, rzeczny, łupkę), jak również inne faktury występujące w naturze w najbliższej okolicy. Minusem ich stosowania jest często wysoka cena, zaś za plus można uznać estetyczny, szlachetny wygląd. Architektura regionalna integruje obszar jej występowania oraz wpływa na tożsamość i odrębność miejsca, które jest wtedy łatwiej rozpoznawalne mając swoje charakterystyczne cechy. Takie czynniki, podkreślające i eksponujące indywidualne cechy miejscowości, podnoszą w olbrzymim stopniu walory turystyczne każdej wsi, co może się przełożyć na jej szybki rozwój.

Podobne założenia projektowe w sprawach estetyki odnoszą się również do obiektów sakralnych, najczęściej kościołów, których forma ma również prezentować cechy architektury regionalnej. Niezwykle istotną kwestią są tutaj rozwiązania projektów konserwatorskich, zmierzających do przywrócenia pierwotnych cech zabytkowym kościołom. Wybudowane niegdyś świątynie powinny nadal prezentować cechy architektury regionalnej, w której duchu powstały, mimo zniekształceń będących wynikiem działalności człowieka i wpływającego czasu.

Przykład planu architektonicznego

Rewaloryzacja kościoła parafialnego w Rogach polegałaby na przywróceniu pierwotnego pokrycia dachu, jakim był gont, oraz odbicia tynku na ścianach zakrystii, (który nałożono na ściany zewnętrzne w niewiadomym okresie), tak, by ukazał się wątek kamiennie-ceglanych murów. Są to faktury, które dodają uroku zabytkowym obiektom i mają historyczne uzasadnienie. Należy również zrekonstruować okiennice, które kiedyś znajdowały się przy oknach zakrystii, oraz zawiesić na jej zewnętrznych ścianach

stylowe latarnie kute metodą kowalską, o wzorach nawiązujących do układu krat w oknach. Słupki w segmentach ogrodzenia winno się zwieńczyć dwuspadowymi daszkami krytymi tak jak świątynia gontem.

*Kościół Parafialny w Rogach po rewaloryzacji
– wizualizacja komputerowa*

- **Mała architektura i detal**

Jak stosować małe formy?

Elementy małej architektury i detale to szczególne znaki budowlanej działalności człowieka w najmniejszej skali. Kształtując je należy stosować oryginalne rozwiązania plastyczne oraz używać do ich wykonania naturalne materiały rodzimego pochodzenia. Trzeba zatem poniechać używania elementów prefabrykowanych, takich jak betonowe tralki czy segmenty ogrodzeń, na rzecz wyrobów kowalstwa artystycznego, które zwykle bywa na wysokim poziomie. Budując kapliczki nie powinniśmy w nich umieszczać

gipsowych figur-odlewów, lecz zlecić wykonanie rzeźby zgodnie z tradycją artysty ludowemu. Bardzo wartościowym zwyczajem jest murowanie w nowych obiektach mieszkalnych niewielkich ściennych kapliczek wnekowych, które są widocznym znakiem poszanowania wartości religijnych oraz miejscowej tradycji. Do konstrukcji współczesnych barierek balkonów i tarasów używamy metalu, zaś do ich wypełnienia drewna. Należy również unikać bezmyślnego naśladowania historycznych form, polegającego na wiernym kopiowaniu bez żadnej współczesnej interpretacji. Im prostsza i bardziej surowa postać zastosowanego elementu, tym bardziej jest ona szlachetna, co potwierdza fundamentalne hasło architektury współczesnej – mniej znaczy więcej.

Przykład planu detalicznego

W analizowanym przez nas przykładzie kapliczki Chrystusa Frasobliwego w ramach planu została wykonana nowa skrzynka, zgodna z zachowanymi wzorami i zakonserwowana przeciw kornikom. Zabiegi ochronne przeprowadzono również na drewnianej rzeźbie oraz wotywniej buteleczce. Kapliczka odzyskała znakomity stan techniczny, ale utraciła dawnego ducha i stała się nienatural-

nie sztuczna, ponieważ zamiast konserwacji zastosowano renowację. Niemniej jednak przeprowadzenie wymienionych zabiegów było uzasadnione.

Jak projektować ogrody?

Zasadą warunkującą poprawne ukształtowanie przestrzenne średniego i dużego ogrodu jest rozplanowanie go na szkieletie dwóch ścieżek – *sectio* i *ambulatio*. Pierwsza z nich to główna dróżka, która powinna przecinać ogród wzdłuż, biegnąc na przestrzał po możliwie najkrótszej trasie. Jej funkcją jest komunikacja pomiędzy domem mieszkalnym i najważniejszym miejscem w ogrodzie, którym nierzadko bywa altana. Przy tej trasie należy lokalizować główne przydomowe atrakcje. Druga, pomocnicza ścieżka wiedzie w poprzek po wszystkich ogródkowych zakamarkach. O ile ścieżka główna ma kształt prostokreślny lub łukowaty ze względu na rolę komunikacyjną, o tyle pomocnicza powinna malowniczo wić się i zakreślać, ułatwiając poznanie wszystkich pozostałych interesujących miejsc.

Inaczej wygląda sytuacja małych ogródków przydomowych. Dysponując niewielką powierzchnią zrezygnujemy zupełnie ze ścieżki na rzecz trawnika zlokalizowanego centralnie, lub wytyczymy tylko jedną ścieżkę o owalnym rzucie, biegnącą wokół ogrodu. Małą architekturę, zieleni, kwiaty lokalizujemy przy tej trasie wokół ogrodu.

Do budowania altan, pergoli, trejaży, płotków oraz innych ogrodowych konstrukcji stosujemy drewno lub kuty metal. Jako oprawę zieleni oraz budulec dla murków oporowych czy utwardzenia ścieżek używamy materiałów ceramicznych oraz naturalnego kamienia, występującego na miejscu w przyrodzie. Gwarancją dobrego rozplanowania ogrodu jest możliwość przedstawienia jego schematu w uproszczonej formie, na przykład w postaci logotypu. Przejrzysty układ kompozycyjny da się zawsze przedstawić na planie w zredukowanej formie jako logo, za pomocą dosłownie kilku kresek.

Bibliografia

1. Bogdanowski Janusz, *Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu*, Kraków 1999.
2. Bogdanowski Janusz, *Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej. Wybrane problemy*, Kraków 1999.
3. Chilik Piotr, *Kościół parafialny w Rogach*, Krosno 1999.
4. Chilik Piotr, *Dwór Rogowski*, Rogi 2003.
5. Gałęzowski Józef, *Odbudowa polskiego miasteczka*, Kraków 1916.
6. Groborz-Mazanek Żaneta, *Kapliczki, krzyże i figury przydrożne gminy Tarnowiec*, Kraków 2002.
7. Kowicki Marek, *Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta*, Kraków 1997
8. Kowicki Marek, Pawłowska Krystyna, *Czytanie Krajobrazu, w: Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim*, red. Marek Konopka, Poznań 2001.
9. Kozub Jan, *Znaki architektury w rytmice wsi, w: Architektura sakralna w krajobrazie polskiej wsi. Konferencja naukowa 21 i 22 maja 1998 roku*, Kraków 1998,
10. Lorenc-Karczewska Agnieszka, Włodzimierz Witkowski, *Co składa się na architekturę wsi, w: Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim*, red. Marek Konopka, Poznań 2001.

